

Maarten J. Aalders, ***Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)*** (Amsterdam: Bert Bakker, 2013, 585 pp., ISBN 978 90 351 3956 5).

Maarten Aalders' Geelkerken-biografie leest als een Griekse tragedie, waarin personages – hun idealen en goede bedoelingen ten spijt – verstrikt raken in een noodlottig web van spanning en conflict. Jan Geelkerken groeit op in een meelevend gereformeerd gezin, waarin het geloofsleven een bevindelijke ondertoon kent. Hij is een intelligente en leergierige, maar ook dominante jongen, die zijn al als kleuter gekoesterde wens om dominee te worden in vervulling ziet gaan. Hij is een voortreffelijk student, serieus, plichtsgetrouw en een doorzetter. Wel heeft hij een groot ego, dat versterkt wordt door zijn strijdbaarheid. Niet voor niets is schermen zijn favoriete hobby. Hij zoekt uitdagingen en meet zich graag met anderen.

Geelkerken mengt zich in het gereformeerde studentenleven, maar kiest bewust een eigen weg, want hij sluit zich ook aan bij de Nederlandsche Christen Studenten Vereniging, een binnen de gereformeerde wereld omstreden club, vanwege haar vermeende oecumenische inslag. Geelkerken vindt er echter de persoonlijke vroomheid, die hij van huis uit meekreeg en die hij zo mist bij de rationeel ingestelde gereformeerden. Maar er is meer. Geelkerken is er van overtuigd dat de gereformeerde kerk zich moet openen naar de samenleving, want versterking van het isolement zal uitlopen op een gemeenschap met sekte-achtige trekken.

Geelkerken wil promoveren bij Herman Bavinck, maar een hoogoplopend conflict met zijn promotor, langdurige onderlinge verwijdering, een zware overspanning en het einde van zijn wetenschappelijke carrière zijn het resultaat. Aalders' analyse maakt duidelijk dat Geelkerken veel en Bavinck weinig te verwijten valt.

Zijn werk als gemeentepredikant doet Geelkerken vol overgave en hij is geliefd bij de meerderheid van zijn gemeente. De kleine groep criticasters geeft hij weinig ruimte. Hij kan slecht tegen kritiek en reageert daarop vaak hooghartig. Ook in huwelijk en gezin zijn er grote spanningen. Dat het huwelijk stand hield is op zich een wonder. Aalders maakt heel goed duidelijk dat Geelkerken een voluit gereformeerd theoloog was. Van vrijzinnigheid of modernisme moest hij niets hebben. Maar hij was wel een man met een missie, die in het uitvoeren daarvan zowel strijdbaar als koppig was.

Het tij is niet gunstig voor lastige predikanten als Geelkerken. Na het wegvallen van de grote leiders Kuyper en Bavinck moet de kerk positie kiezen. Zal de kerk een

orthodox bolwerk blijven of moet ze haar isolement verlaten? Het eerste is de lijn van de oudere garde, die de meerderheid achter zich heeft en die koste wat kost de eenheid wil bewaren. Het tweede is het streven van de 'beweging der jongeren', waarvan Geelkerken de leider wordt.

Wanneer Geelkerken door enkele gemeenteleden wordt beschuldigd van onrechtzinnigheid, omdat hij het scheppings- en paradijsverhaal niet letterlijk neemt, lijkt de kerkleiding de stok te hebben gevonden om de hond te slaan, zo luidt het vaak vertelde verhaal. Aalders' beschrijving en beoordeling zijn veel genuanceerder. Hij laat fraai zien hoe beide partijen zich hoe langer hoe meer ingraven, totdat het buigen of barsten wordt. Aalders houdt de touwtjes bij het beschrijven van de hele procedure goed in handen, zodat de lezer niet verdwaalt in een kerkelijk bureaucratisch doolhof.

Een dramatische afloop viel niet meer te vermijden. In een kerk die op zoek was naar houvast en dat zocht in conservatisme was Geelkerken een dwarsligger die men op dat moment niet kon gebruiken. Geelkerken op zijn beurt miste de wijsheid en de tact om op zijn tijd te zwijgen. Het zijn de ingrediënten voor een goed geschreven en gecomponeerde biografie.

Bij alle waardering had ik graag iets te weten willen komen over de brede betekenis van dit conflict. Wat het voor Geelkerken persoonlijk betekende vertelt Aalders in de laatste hoofdstukken. Maar hoe keek de buitenwereld er tegenaan? Was het voor de gemiddelde Nederlander een ver-van-mijn-bedshow en waren hun gedachten bij de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam? Of was de belangstelling groter? In de oudejaarsbijlage van enkele kranten figureert Geelkerken in de bijlage 'Over wie men sprak in 1925' tussen bekende personen als Chamberlain en Mussolini. En klopt de bewering van de historicus George Harinck dat de synode van Assen handelde vanuit het adagium 'als de kop van de lintworm er af is, sterft de rest vanzelf'? Daarmee had men in 1926 succes. Wilde men een tiental jaren later bij de dissidente hoogleraar Klaas Schilder dezelfde remedie toepassen? Toen liep het heel anders. Geelkerken kreeg maar een handjevol mensen mee, Schilder stichtte een levensvatbaar kerkgenootschap.

Ondanks deze vragen is *Heeft de slang gesproken?* een mooie biografie geworden.

Rolf van der Woude, Vrije Universiteit Amsterdam

Redmer Alma, Conrad Gietman, Albert Mensema (eds.), ***Adel en heraldiek in de Nederlanden. Adellijke identiteit en representatie*** (Adelsgeschiedenis 10; Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde 18; Hilversum: Verloren, 2012, 360 pp., ISBN 978 90 8704 324 7).

In adellijke kringen heerst al vele generaties een uitgesproken identiteitsbesef. Meer dan bij andere families functioneert het individu er in een bewustzijn van verbondenheid met de voorvaderen en van verplichtingen tegenover de nakomelingen. De heraldiek ontstond in de loop van de twaalfde eeuw. Aanvankelijk was het een specifiek adellijk gebeuren, maar het duurde niet lang vooraleer ook clerici en burgers een wapenschild aannamen. Dat heeft echter niet belet dat men het voeren van een blazoën – zowel binnen als buiten de adel – toch vooral als een zaak van en voor edelen bleef zien. Naar aanleiding van het afscheid van jhr. Arnold Gevers als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel is besloten om hem te huldigen met een bundel die de band tussen adel en heraldiek nader onderzoekt. De initiatiefnemers konden daarbij rekenen op de steun van de Werkgroep Adelsgeschiedenis en van het Koninklijk Genootschap voor Geslachts- en Wapenkunde.

In het openingsartikel van de bundel behandelt de gevierde hoe de Staten van Overijssel de toegang tot de Ridderschap en tot de prebendes van de ridderschapsgoederen bewaakten. Om in aanmerking te komen, moesten de kandidaten niet alleen een zeker bezit hebben en tot de Hervormde Kerk behoren, maar ook een voldoende adellijke afkomst kunnen staven. Met de eis van vier kwartieren stelden de Staten zich – in vergelijking met de burens van over de grens van het Heilige Roomse Rijk – al bij al gematigd op. Tegelijkertijd hechtten ze wel veel waarde aan het principe van reciprociteit met andere adellijke corpora. Toen uitgeklaard was wie wel en wie niet tot de selecte kring behoorde, zo leert de bijdrage van Clemens Hogenstijn, werd in 1663 overgegaan tot het publiceren van een wapenkaart. Enkele jaren na de uitgave van die officiële canon, verscheen een ogenschijnlijk nieuwe druk, die echter ook de schilden van een aantal afgewezen families opnam. Wapenkaarten bleken dus een medium dat zowel machtsverhoudingen kon bevestigen als in vraag stellen.

In tegenstelling tot wat nogal eens smalend wordt beweerd, was de heraldiek van de Nieuwe Tijd geen louter papieren wereld. Lieden van stand, zoals het artikel van Albert

Mensema betoogt, bedienden zich van de heraldische vormtaal om met gepast vertoon de laatste reis naar het graf te maken. De begrafenis van de Oranjes leverden daartoe het voorbeeld. Volgens de gevallen aangehaald door John Töpfer, versteende het standsbewust etaleren van het blazoenen en een veelvoud van kwartieren ook op de grafplaats. Pas de Bataafs-Franse tijd zou daar verandering in brengen. De bijdrage van Redmer Alma belicht aan de hand van enkele gevalstudies hoe het wapen dat met een bepaalde familie verbonden wordt, ook na het uitsterven ervan kan verder leven door het gebruik dat aanverwante families ervan maken. Dit postume gebruik van een wapenschild wordt onvoldoende onderkend. Jan Anema traceert de herkomst van de adel in Friesland en hoe die vervlochten werd met het construct van de Friese vrijheid. Daarbij illustreert hij hoe een en ander door de heraldiek werd weerspiegeld. Van de hand van Egbert Wolleswinkel is een artikel waarin de adelsverheffingen die leden van de familie Gevers te beurt vielen, gekaderd worden in de evolutie van het Nederlandse adelsbeleid. Het stuk van Jos van den Borne put eveneens uit de archieven van de Hoge Raad van Adel voor een bespreking van de wapenschilden die – vooral in de beginjaren van het Koninkrijk – aan burgerlijke families werden verleend.

De bundel bevat daarnaast een gevarieerde reeks bijdragen die uiteenlopende aspecten van adel en heraldiek behandelen. Zo verdient onder meer de studie van Johan Seekles over de familie Van Twenhuysen vermelding, omdat ze aantoont hoe een vermogende familie haar ambitie om op te gaan in de riddermatige geslachten gefnuikt zag door de Opstand en haar keuze om trouw te blijven aan de oude religie. Terwijl de geografische focus van het boek zich begrijpelijkerwijze in Overijssel en het noordoosten van Nederland bevindt, draagt het heel wat bouwstenen aan die tot een beter begrip kunnen leiden van de instrumentalisering van de heraldiek door edelen en ambitieuze burgerlui. Tenslotte nog dit. Al te veel publicaties over heraldiek moeten het met zwart-wit afbeeldingen stellen. Deze bundel brengt daarentegen een feest van kleur, wat de verkenning in de relatie tussen adel en heraldiek sterk verlevendigd.

Luc Duerloo, Universiteit Antwerpen

J.Th.J. van den Berg, J.J. Vis, ***De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946*** (Amsterdam: Bert Bakker, 2013, 788 pp., ISBN 978 90 351 28477).

Sinds de opkomst van de politieke cultuur-benadering in de Nederlandse politieke geschiedenis leek de ‘parlementaire geschiedenis’ slechts nog voorbehouden aan de publicaties van het hieraan gewijde Nijmeegse onderzoekscentrum en aan juridische documentaties van specifieke wetten. Daarbuiten domineert de overtuiging dat politieke geschiedenis bredere bestudering verdient dan onderzoek naar verkiezingsstrijd, kabinetsformatie, partijpolitieke verhoudingen en resultaten van wetgeving alleen – ook de vorm van de politieke strijd en de strijd om wat nu eigenlijk ‘politiek’ is behoren hiervan deel uit te maken. Het is dan ook opmerkelijk dat Joop van den Berg en Jan Vis voor hun overzichtswerk over honderdvijftig jaar Nederlandse politiek toch weer het oude stempel van ‘parlementaire geschiedenis’ hebben gekozen. Uitdrukkelijk scharen zij zich in de traditie van W.J. van Welderen Rengers’ *Schets eener parlementaire geschiedenis* en P.J. Ouds *Het jongste verleden* – en op goede gronden.

Net als hun illustere voorgangers schrijven Van den Berg en de in 2011 overleden Vis, die beiden zowel in de journalistiek als in de politiek ruimschoots hun sporen verdienden alvorens hoogleraarschappen aan juridische faculteiten te bekleden, niet in de eerste plaats voor historici. *De eerste honderdvijftig jaar* is, aldus Van den Berg in zijn inleiding, bedoeld voor een ‘breed publiek van belangstellenden’. Kennelijk heeft zo’n publiek aan historiografische debatten al even weinig boodschap als aan voetnoten – de laatste hebben de auteurs dan ook bewust achterwege gelaten. Dit neemt niet weg dat Van den Berg en Vis met hun parlementaire geschiedenis wel de nodige vernieuwingen beogen aan te brengen ten opzichte van hun voorgangers, onder andere door de keuze voor een ‘nieuw begin’ van de parlementaire geschiedenis (in 1796), de toevoeging van een meer constitutioneel perspectief en de verwerking van een indrukwekkend corpus aan recente literatuur. Die keuzes rekken niet alleen het genre op, maar zetten ook politiek historici opnieuw aan het denken.

De opvallendste vernieuwing van *De eerste honderdvijftig jaar* geeft direct aan dat de auteurs de kaders van de parlementaire geschiedschrijving niet al te strikt interpreteren. Vanaf het Binnenhof worden onder meer excursies ondernomen naar Goejanverwellesluis, Parijs en Scheveningen teneinde de ‘wordingsgeschiedenis van de Nederlandse staat en zijn parlementaire instellingen’ (5) niet te hoeven beperken tot de

jaren van parlementaire politiek. Deze voorgeschiedenis – het overzicht start in 1796, maar geeft bovendien een uitvoerige ‘proloog’ over de periode van de Republiek – vormt een belangrijke aanvulling op de werken van eerdere parlementaire geschiedschrijvers, die veeleer de grondwetten van 1814-1815 of 1840-1848 als startpunt kozen.

Meer dan een chronologische verruiming moet achter deze eerste hoofdstukken echter niet worden gezocht. Zo kijken Van den Berg en Vis weliswaar voorbij oude helden als Thorbecke en Van Hogendorp, maar dan vooral om nieuwe hoofdrolspelers als de ‘grote leidsman van de Bataafse Revolutie’ Pieter Paulus (43) toe te voegen. Ook de verbreding van het blikveld blijkt in de latere hoofdstukken niet maatgevend. Zodra de volksvertegenwoordigers op het Binnenhof eenmaal hun centrale rol in de nationale politiek hebben veroverd, vormen de gebeurtenissen in en rond ’s lands vergaderzaal weer het vertrekpunt van dit toch al overvolle overzicht. Dat de Nederlandse staat ook na de beginjaren niet alleen vanuit Den Haag werd vormgegeven valt niettemin wel op te maken uit beschrijvingen van de gelijktijdige activiteit van veel Kamerleden in bijvoorbeeld de gemeentepolitiek of de pers, of uit de talloze wetten die buiten de politiek hun oorsprong vonden.

Expliciete aandacht voor staatsvorming is er daarnaast in de hoofdstukjes die gewijd zijn aan grondwetsherzieningen. Samen met onder meer de passage over zuivering en herstel in 1945 vertonen deze gedeelten duidelijke sporen van een meer juridische blik op de politieke geschiedenis – en een grote kennis van de bijbehorende literatuur. Vooral op dit vlak vormt *De eerste honderdvijftig jaar* ook een verrijking van de recente politiek-historische overzichten, waarin constitutionele ontwikkelingen nogal eens ondersneeuwen onder de grote aandacht voor meer culturele processen. Zo komen bij Van den Berg en Vis ideeën over de verhouding tussen volksvertegenwoordiging en bestuur niet alleen terug in bijvoorbeeld debatten over kiesstelsel en partijen, maar ook in het herhaaldelijk terugkerende vraagstuk van de bestuursrechtspraak (344, 444, 572-573). Deze fundamentele vraag naar wie het individu tegen onrechtmatige bestuursdaden beschermt – het bestuur zelf of de burgerlijke rechter – doorliep een ware ‘martelgang’ (444) langs opeenvolgende ministers van Justitie en zou ook na 1946 – het eindpunt van dit boek – de constitutionele debatten van een inmiddels individualiserende samenleving blijven plagen. Dat aldus ook de plaats van de rechtspraak – toch de derde pijler onder de trias politica – in de ontwikkeling van het staatsbestel wordt betrokken is een belangrijke verdienste van dit boek.

De politiek historicus die zich door deze passages wil laten inspireren tot een bredere blik op het eigen onderzoeksterrein zal zich overigens vooral zelf een weg moeten banen door dit omvangrijke overzicht. Binnen de chronologische hoofdstukken, die gemiddeld zo’n twee decennia omvatten, zijn weliswaar thematische paragrafen aangebracht, maar daarin worden passages over politieke strijd en de inhoudelijke ontwikkeling van wetgeving in hoog tempo afgewisseld met smakelijke anekdotes en terzijdes. En terwijl de auteurs zich geregeld laten zien in onder meer terloopse opmerkingen die de historische gebeurtenissen aan het heden relateren – het gesteggel

rond de instelling van een Nationale Vergadering in 1795 ontlokt hen bijvoorbeeld het commentaar dat ‘Nederlanders geen erg competente en oplossingsgerichte constitutieschrijvers zijn’ (41) – lijken zij zich van al te veel sturing van hun betoog te hebben willen onthouden. Met name in de eerste, door Van den Berg geschreven helft van het boek leidt dit geregeld tot een gebrek aan overzicht, wat doet vermoeden dat vooral het voortijdig wegvallen van de tweede auteur – Van den Berg noteert dat hij diens bijdrage heeft geredigeerd en ingekort (8) – hier parten heeft gespeeld. Verheugend is in dit licht de aankondiging in het voorwoord dat een vervolg, waarin de periode 1946-heden wordt belicht, in voorbereiding is. Gezien het grote belang van dit nieuwe standaardwerk voor een breed publiek, maar zeker ook voor vakhistorici, valt te hopen dat dit vervolg wordt aangegrepen om de oorspronkelijke ambitie van één overzicht van 225 jaar parlementaire geschiedenis alsnog gestalte te geven.

Karin van Leeuwen, Universiteit van Amsterdam

Jan W.J. Burgers, *The Lute in the Dutch Golden Age: Musical Culture in the Netherlands 1580-1670* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 262 pp., ISBN 978 90 8964 552 4).

Het gebeurt niet regelmatig dat een Nederlandse studie verschijnt die gewijd is aan één enkel muziekinstrument en de plaats daarvan in de geschiedenis van Nederland. Sterker: dergelijk studies zijn uiterst zeldzaam. Tot de vroegste voorbeelden op dit gebied behoort de studie van André Lehr, *Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel 1971); daarnaast beschikken we onder meer over een aanzienlijk aantal monografieën met betrekking tot Nederlandse orgels en orgelbouwers, een als proefschrift ontstane studie gewijd aan *Trompetters en tamboers in de Zeeuwse zeevaart ten tijde van de Republiek* van Ralph Henssen (Wijlre 2011), alsmede over de inmiddels al weer twintig jaar geleden verschenen, zeer informatieve en prachtig uitgegeven catalogus *The Hoogsteder Exhibition of Music & Painting in the Golden Age*, Edwin Buijsen en Louis Peter Grijp (eds.) (Den Haag, Zwolle 1994). Deze laatstgenoemde publicatie geeft een boeiende indruk van het Hollandse muziekleven in de zeventiende eeuw, waarbij mede via afgebeelde schilderijen ook de luit aan bod komt. Dat nu, twintig jaar later, een studie is verschenen die geheel aan de luit is gewijd, is een buitengewoon welkome aanvulling op de bestaande literatuur, waarmee een duidelijke leemte wordt opgevuld die al jarenlang bestond. Het verschijnen van deze studie getuigt tevens eens te meer van het feit hoezeer het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse muziekcultuur in de afgelopen decennia een enorme vlucht heeft genomen, wanneer men zich realiseert dat ruim dertig jaar geleden nog het uiterst bescheiden boekje van D.J. Balfourt, *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw* als tweede herziene druk ('s-Gravenhage 1981), verzorgd door Rudolf Rasch, verscheen.

De studie van Jan Burgers – in het Engels vertaald door Helene Reid en Susan Pond, namen die in het colofon ontbreken maar in een erratumtekst worden vermeld – telt de volgende negen hoofdstukken: 1. The Lute and its Music in Euope; 2. Prelude: The Lute in the Netherlands before 1600; 3. Music in the Dutch Republic; 4. Lutenists of the Golden Age, c. 1580-1670; 5. A Lutenist of Standing: Constantijn Huygens; 6. Lute Music; 7. Infrastructure: Lute Building and the Lute Trade; 8. The Lute in the Arts of the Golden Age; 9. Postlude: The Lute in the Dutch Republic, 1670-1800. Daarnaast treft de lezer aan wat deze zou verwachten: een Preface, Summary and Conclusion, alsmede een overzicht

van gebruikte bronnen, bibliografie, en indices met persoonsnamen, plaatsen, en overgeleverde luitboeken en manuscripten zoals deze in de hoofdtekst van het boek worden vermeld. Elk hoofdstuk kent een verdere onderverdeling, waarin – een enkele uitzondering daargelaten – doorgaans in kleine secties van één tot vijf pagina's nader op specifieke personen, instrumenten, luitboeken et cetera wordt ingegaan. De doelstelling van de auteur wordt in diens Preface (7) vermeld: 'This book wishes to present, for the first time, a study of the position of the lute in what is called the Golden Age in the Netherlands. All aspects of the instrument will be discussed', daarbij doelend op musici, de muziek zelf, luitbouwers- en handelaars, maar ook op de rol van de luit in de kunsten, waarmee Burgers een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van de Republiek wil leveren en meer licht op het muziekleven tijdens de Gouden Eeuw wil werpen. Met specialisten als Eddy de Jongh en Simon de Groot, die hem – naast anderen – met kritisch commentaar terzijde stonden, wist Burgers zich verzekerd van zeer deskundig gezelschap. De studie is gelardeerd met allerhande afbeeldingen, variërend van beschrijvingen, notenvoorbeelden en gravures in zwart-wit tot 36 oogstrelende afbeeldingen in full colour (op pagina's in het midden van het boek die niet genummerd zijn, zodat de totale omvang daarvan de 262 pagina's overtreft), hoofdzakelijk van (details van) schilderijen.

Gezegd moet worden dat Burgers in het bereiken van zijn doelstelling ruimschoots is geslaagd. Op alle door hem genoemde gebieden voorziet hij de lezer in ruime mate van informatie, waarbij hij in de benadering van het instrument vanuit diverse invalshoeken en disciplines een zodanig uitvoerig beeld schetst dat elke in de luit geïnteresseerde lezer gelegenheid zal vinden, aan de hand van dit boek zijn of haar blik te verbreden. Niet zelden komt de auteur tot verrassende vaststellingen, zoals het feit dat de notatie in Adriaen Valerius' *Nederlandtsche Gedenck-clanck* (Haarlem 1626) en Joachim van den Hove's *Florida* (Utrecht 1601) in hetzelfde notenbeeld blijken te zijn gezet (140). Deze en andere vaststellingen bieden perspectieven voor verder onderzoek naar onderlinge relaties tussen componisten en graveurs, die ook naar het buitenland leiden. De studie is interessant voor diverse doelgroepen, onder wie musicologen, historici, kunsthistorici en musici. De Bibliography maakt een geactualiseerde indruk. Eigenlijk is er maar één aspect dat ik aan deze studie betreur, en dat is het feit dat van een systeem van voet- of eindnoten is afgezien. Weliswaar wordt in de sectie Sources used (227-233) per hoofdstuk vermeld welke bronnen daarvoor zijn gebruikt, maar ter wille van een vlotte wetenschappelijke toepassing van dit boek, waarbij de lezer die bijvoorbeeld graag zaken wil controleren en/of verder uitwerken direct wordt geïnformeerd waar de auteur zijn kennis vandaan heeft gehaald, zou de toepassing van een nauwkeurige annotatie via een notensysteem mijns inziens de voorkeur hebben verdiend.

Ietwat bevreemdend werkt de opmerking waarmee de tekst begint die op de achterzijde van het boek is afgedrukt: 'The role of the lute in the 17th-century Dutch Republic can be compared to that of the piano in the 19th century'. Hoewel op zichzelf niet geheel onjuist, wordt de luit iets verderop beschreven als 'mainly the instrument of

the social elite, the aristocracy and prosperous burghers'. Aangezien de piano in de negentiende eeuw juist al spoedig in meer lagen van de bevolking een plaats vond, zou een vergelijking met het klavecimbel in de achttiende eeuw, waarop dezelfde, voornoemde omschrijving van toepassing is als op de luit, wellicht meer voor de hand hebben gelegen.

Vermoedelijk heeft de uitgever hier eerder gedacht aan het spreken tot de verbeelding van een groot lezerspubliek dan aan de meest voor de hand liggende vergelijking. Over de inhoud van dit fraaie boek wat mij betreft overigens niets dan lof. Het valt zeer te hopen dat deze publicatie aanleiding mag geven tot meer studies gewijd aan muziekinstrumenten en hun plaats in de geschiedenis van Nederland.

Albert Clement, Universiteit Utrecht / University College Roosevelt

Gabrielle Dorren, ***Met de minsten der Mijnen. Geschiedenis van De Kleine Zusters van de H. Joseph*** (Hilversum: Verloren, 2013, 696 pp., ISBN 978 90 8704 367 4).

Met de minsten der Mijnen biedt een uitvoerige en gedetailleerde geschiedschrijving van de Kleine Zusters van de H. Joseph, een van de grootste actieve Nederlandse zustercongregaties. Het boek is bedoeld als overzichtswerk en bestrijkt een periode van anderhalve eeuw, van de oprichting van de congregatie in Heerlen in 1872 tot het 140-jarig jubileum in 2012. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de congregatie, met als doel de eigen geschiedenis vast te leggen. Niet alleen de bestuurlijke en organisatorische geschiedenis komt uitvoerig aan bod, maar ook is er veel aandacht voor de dagelijkse werkzaamheden en de ervaringen van de zusters. De congregatie had als wens juist de eigen idealen en het eigen werk in beeld te brengen. Dat is goed gelukt.

De Kleine Zusters van de H. Joseph hadden een netwerk van kloosters en instellingen verspreid over Nederland en België. Ze waren vooral actief in de gezondheidszorg, de zwakzinnigenzorg en het onderwijs. De congregatie stichtte onder meer het St. Josephziekenhuis in Heerlen, dat uitgroeide tot het op twee na grootste katholieke ziekenhuis van Nederland. Ook had de congregatie bejaardenhuizen, 'schoolhuizen' (kloosters speciaal gesticht om van daaruit onderwijs op naburige scholen te kunnen geven), een sanatorium voor tbc-patiënten, kindertehuizen (voor 'voogdijkinderen', schipperskinderen, (half)wezen, kinderen met gedragsproblemen en dergelijke) en werkten er zusters in 'doorgangshuizen' voor ongehuwde moeders, zoals St. Anna in Heel. De Kleine Zusters waren ook actief in de wijkverpleging, de kinderverzorging en vanaf de jaren dertig als vroedvrouw – voor 1936 verboden de kerkelijke richtlijnen dat religieuzen ook bevallingen begeleidden. De Kleine Zusters runden ook 'hét vakantiekolonie-oord van Nederland', St. Joseph in Egmond aan Zee, waar kinderen vanwege ziekte, ondervoeding of een ongezonde leefomgeving enkele weken konden verblijven. Zo brachten in 1953 meer dan 1700 kinderen enkele weken in St. Joseph door. Het hoogst in aanzien stonden zusters die als persoonlijke verzorgster voor priesters werkten.

Net als een aantal andere Nederlandse actieve congregaties hebben de Kleine Zusters van de H. Joseph een grote bijdrage geleverd aan de opbouw van de katholieke gezondheidszorg, zwakzinnigenzorg, bejaardenzorg en (in mindere mate) het onderwijs in Nederland en België. Ze begonnen vaak als pioniers die zonder opleiding en in primitieve omstandigheden met veel vasthoudendheid en discipline hun missie uitvoerden als

verpleegsters en verzorgsters: 'er te zijn op plaatsen waar niemand direct om staat te springen, met de minsten der Mijnen'. De Kleine Zusters van de H. Joseph vormde een bescheiden congregatie die niet erg op de voorgrond trad en daardoor tamelijk onzichtbaar is gebleven, stelt onderzoeker Gabriëlle Dorren. De zusters keken vaak op tegen zusters van andere congregaties, die vaak hoger opgeleide vrouwen trokken en een deftiger uitstraling hadden met bijvoorbeeld dure pensionaten voor meisjes uit rijke families. Intern was er minder hiërarchie dan in veel andere congregaties, die onder meer werkzusters en koorzusters kenden. De Kleine Zusters van de H. Joseph zijn pas relatief laat opleidingen gaan doen. Vanaf de jaren vijftig kwam de professionalisering van de gezondheidszorg in Nederland sterk op gang. Steeds meer zusters gingen hun diploma's halen, onder meer als verpleegkundige. Ook nam het aantal leken in de instellingen toe, mede vanwege het teruglopend aantal religieuze roepingen. Vanaf de jaren vijftig concentreerden de Kleine Zusters van de H. Joseph zich steeds meer op zorg voor zwakzinnigen en bejaarden. In ziekenhuizen werd het gangbaar naast de overste een verpleegkundig directrice aan te stellen; na 1945 was de overste alleen nog hoofd van de gemeenschap. Zusters kregen vanaf de jaren vijftig, zestig ook steeds vaker een salaris; vanaf 1965 werd de honorering wettelijk gelijkgesteld met die van leken. De kap op het hoofd stond ter discussie vanwege gevaar in het verkeer; sinds de jaren zeventig droegen de zusters helemaal geen 'gestichtskleding' meer. De zusters probeerden de maatschappelijke en kerkelijke vernieuwingen in Nederland bij te houden, maar ze waren er slecht op voorbereid, concludeert Dorren. In de jaren zestig en zeventig verdwenen zusterscongregaties uit de verpleging. De congregatie had vanaf de jaren twintig ook instellingen in China, Nieuw Guinea, Indonesië en Kenia. In deze gebieden zijn nog steeds heel kleine aantallen zusters werkzaam; zij komen doorgaans uit deze gebieden zelf.

Met de minsten der Mijnen is een verzorgde en zeer toegankelijk geschreven uitgave. Het verleden komt tot leven door de vele ervaringsverhalen, het beeldmateriaal én zeven los ingestoken fullcolour flyers met bronnenmateriaal. Onder andere een koksdiploma van een zuster uit 1968, een kaartje ter gelegenheid van het 'Gouden Jubelfeest 1872-1922' van de congregatie, een 'Geestelijke Ruiker' met gebeden voor een medezuster uit de jaren veertig en een 'Verzoek om pauselijke zegen en aflaat' voor een zuster uit 1959. Doordat in het boek naar volledigheid gestreefd is, verliest de lezer wel vaak het zicht op het geheel. Tussentijdse samenvattingen en een trefwoordenregister hadden kunnen helpen, maar beide ontbreken. Wel heeft het boek gelukkig een heel uitvoerige inhoudsopgave. De geschiedschrijving van deze congregatie biedt een fascinerende dwarsdoorsnede van 140 jaar politieke, economische en sociale geschiedenis. Grote thema's als de economische crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog, de katholieke emancipatie, de dekolonisatie, de ontkerkelijking, de professionalisering van de gezondheidszorg en de Tweede feministische golf passeren de revue. De auteur besteedt ook aandacht aan de schaduwkanten van het verleden. De strenge regels in de kloosters en de kindertehuizen, de vaak onpersoonlijke aanpak, emotionele verwaarlozing, lijfstraffen en vernedering worden op enkele plaatsen aangestipt. Maar de auteur relativeert dit alles ook snel: de soms hardhandige

opvoedmethoden van de zusters waren zowel in gezinnen als in instellingen van alle gezindten wijd verbreide opvoedingsmethoden; lang niet alle zusters pasten zulke methoden toe; zware mishandeling en seksueel misbruik waren uitzonderingen. 'Zolang het om iets uitzonderlijks gaat wordt met het breed uitmeten daarvan geen recht gedaan aan al die Kleine Zusters die zich naar eer en geweten hebben ingezet voor andermans kinderen', stelt de auteur (290-291). Desondanks hadden deze belangrijke thema's, in het licht van de grote maatschappelijke aandacht die hiervoor in de laatste jaren is ontstaan, wel wat nadere uitwerking verdiend.

Nu de Nederlandse religieuze congregaties bijna zijn uitgestorven, komt hun geschiedschrijving de laatste jaren goed op gang. Een aantal vrouwelijke en mannelijke congregaties heeft al eerder opdracht gegeven hun geschiedenis te schrijven, zoals de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, waarover Annelies van Heijst publiceerde, en de Franciscanessen van de H. Elisabeth, beschreven door José Eijt. Ook verscheen in 2010 het 1195 pagina's dikke overzichtswerk van Annelies van Heijst, Marjet Derks en Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke reilgieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*. De Kleine Zusters van de H. Joseph hebben met het boek *Met de minsten der Mijnen* hun geschiedenis willen laten vastleggen, net op tijd om dit te kunnen doen op een manier waar ze zelf achter staan. Voordeel is dat daardoor ook orale bronnen geraadpleegd konden worden, nadeel is dat die orale bronnen tevens de opdrachtgevers waren en de auteur wellicht geen volledig onafhankelijk onderzoek kon doen. Voor de congregatie zelf is dit boek vooral een 'brevet van bestaansrecht', zoals zij het zelf omschrijven in het nawoord. Het maakt onzichtbare, bescheiden, dienstbare vrouwen zichtbaar en zet het belang van hun werk volkomen terecht op de historische kaart.

Mariek Hilhorst, Amsterdam

Raingard Esser, *The Politics of Memory: The Writing of Partition in the Seventeenth-Century Low Countries* (Brill's Studies in Intellectual History 208; Leiden, Boston: Brill, 2012, xi + 364 pp., ISBN 978 90 04 20807 0).

Anyone who has studied the Dutch Golden Age will be aware of the many books published at the time describing the cities and provinces of the Dutch Republic. The technical term for these books, which combined topographical description with a survey of local history, is 'chorography'. From Johannes Isacius Pontanus' 1611 book on Amsterdam to Caspar Commelin's 1693 book on the same city, more than fifty urban and regional chorographies were published in the United Provinces in the seventeenth century. Written mostly in the vernacular, illustrated with engravings, and addressed to a wide audience, these works enjoyed great popularity. Less well known are their counterparts for the Spanish Netherlands, which were written mostly in Latin. Raingard Esser is the foremost expert today on chorographies from the Low Countries, and in this learned and incisive book she offers a systematic examination of a selection of chorographies from both the earlier and later seventeenth century, from both Holland and other parts of the Republic, and from the Spanish Netherlands as well as the Republic. These three comparative dimensions are what gives her work its analytic punch.

Esser makes two main arguments in her book. One is that a profound change can be traced over the course of the seventeenth century in how history was written. To be sure, chorography was always a mixed genre combining narrative and description. Nevertheless, at the beginning of the century, the humanist, rhetorical mode of writing predominated. Characterized by stylistic consistency and a single authorial voice, incorporating dramatic characters and indirect or fictitious speeches, this mode had as one of its principal aims to set before readers exemplary stories from which they could draw edifying lessons. By the end of the century, authors had abandoned this moralizing in favor of an antiquarian mode concerned above all with establishing a body of facts. Relying on archival documents, material artefacts such as coins, and other non-narrative sources, it presented readers with empirical evidence in a relatively raw, undigested state, touting such evidence as an indispensable marker of authenticity and 'truth'. Authors writing in this mode sought to enhance their credibility by striving for accuracy and detail, relying on eyewitness testimony, and acknowledging the limits of their knowledge. Daniel

Woolf has found a similar transformation taking place in seventeenth-century English historical writing; Esser demonstrates how it was at work in Dutch chorography. Her work contributes to our understanding not just of early modern historiography, but of epistemology and the changing character of knowledge in the seventeenth century.

Esser's second argument is that chorographies served as a crucial 'arena for the creation of memories and identities' (8). Utilizing her second and third dimensions of comparison, Esser shows that very different local and regional identities formed in different parts of the Low Countries. This fact per se may already be well known, but Esser's examination of the chorographies adds enormously to the range and depth of our understanding of it. It shows, for example, how Amsterdam's chorographers appropriated national heroes and accomplishments for the city's glorification, casting Amsterdam as the epitome and heart of the Republic. Esser's contribution is greatest when she focuses on places outside Holland that have been less well studied. Nijmegen, for example, though it lost its imperial free status as early as 1247, continued to base much of its urban pride on its historic connections to the Holy Roman Empire, as well as on its claim to being the first city of the ancient Batavians. Far from the Hollanders' self-image as peace-loving, industrious, and accepting of diversity, works on Nijmegen and Gelderland in general emphasized their region's martial traditions, noble values, and purity. In the Southern Netherlands, chorographers managed to an extraordinary degree to efface the memory of the Revolt altogether, as if it had never happened and the territories of the Habsburg Netherlands had never been partitioned. In their writings one sees the emergence of a distinct, Southern Netherlands national culture that looked back to the Burgundian and early Habsburg periods as golden ages. In this culture, historical memory focused on the role played by successive rulers, from the crusading Godfrey de Bouillon to the Archdukes Albert and Isabella, as champions of true Christianity. Incorporating elements of the new 'critical hagiography', the southern chorographers presented catalogues of holy men and women, saints, bishops, churches, and monasteries, casting Flanders and Brabant as spaces of timeless sacrality.

Who precisely was doing all of this, and why? A great number of the chorographies were sponsored or even commissioned by political elites. In the north these were local and provincial authorities, whereas in the south the archdukes themselves ordered their official court historian Jean Baptiste Gramaye to write several chorographies; nobles in the archdukes' service, as well as Catholic clerics, were responsible in the south for others. Esser is sensitive to the political import of the chorographies and acknowledges that the latter served particular interests, creating 'a canon of traditions and a usable image of the past' (12). She does not trace in detail, though, the politics of their production or subsequent employment, leaving readers wondering about these. She notes that chorographies in the north also included songs, personal recollections, poems, vernacular plays, and orations. In this way, she claims, the northern chorographers drew on a wider 'public memory' – of the Revolt in particular – in the process canonizing that memory and incorporating it into 'history'. Her point is that the chorographies, at least in the north,

reflected a wider, non-elite culture of memory and were not merely the ideological implements of ruling elites. The point is convincing, but could have been more firmly established if Esser had made more explicit the extent to which particular chorographies were reflecting pre-existing memories and identities, as opposed to forging new ones. Her casual use of certain terms reflects this ambiguity: she writes that chorographies established, constructed, confirmed, reflected, and developed identities, but makes little attempt to differentiate between these processes. This criticism does not detract greatly, though, from a book that makes a very substantial contribution to our understanding of regional and local identities, political cultures, and the changing character of historical memory in the seventeenth-century Low Countries.

Benjamin Kaplan, University College London

Frans Grijzenhout, Niek van Sas, Wyger Velema (eds.), **Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800** (Nijmegen: Vantilt, 2013, 373 pp., ISBN 9789460041327).

In het handboek Nederlandse politieke geschiedenis *Land van kleine gebaren* (1999) waar menig eerstejaarsgeschiedenisstudent vandaag de dag mee wordt grootgebracht omschreef Remieg Aerts de Bataafse omwenteling als ‘democratisch carnaval’. Piet de Rooy hield het er in zijn *Republiek van rivaliteiten* (2002) op dat er pas werkelijk iets in de laat achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek veranderde toen de Fransen besloten vrijheid, gelijkheid & broederschap ook aan de Nederlanders te ‘gunnen’. Volgens De Rooy begint het moderne Nederland eigenlijk pas in 1813. Hoewel beiden geen specialisten van de Bataafse Republiek zijn, tonen de commentaren van deze vooraanstaande Nederlandse historici aan dat waardering voor de Bataafse Revolutie allesbehalve vanzelfsprekend is. Integendeel. Het was het ‘echec van de politieke vertaling van het moreel burgerschap’, aldus Wijnand Mijnhardt en Joost Kloek in hun geprezen én bekritiseerde studie *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (2001).

Wanneer Wyger Velema in het openingsartikel van de onlangs door hem, Frans Grijzenhout en Niek van Sas geredigeerde bundel *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* stelt dat de Bataafse Revolutie ‘over het algemeen door historici [wordt] beschouwd als het beginpunt van de moderne Nederlandse liberale democratie’, dan vraag je je derhalve af of deze zin descriptief of prescriptief is bedoeld. In hun inleiding laat het drietal redacteuren er evenwel geen twijfel over bestaan. De fundamenten van het moderne Nederland zijn in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) gelegd.

Deze stellingname is een verademing te midden van het veelal gekunstelde Oranje-geweld dat gepaard gaat met het twee jaar lang durende festijn ‘200 jaar Koninkrijk’. Er is namelijk veel dat voor deze stelling spreekt. In de Bataafs-Franse Tijd werd de eeuwenoude federalistische structuur van de Nederlandse Republiek vervangen door een eenheidsstaat. Die eenheidsstaat kreeg een nationaal parlement met democratisch gekozen volksvertegenwoordigers en een geschreven grondwet waarin de individuele rechten van burgers werden gewaarborgd. Bovendien werd de scheiding tussen kerk en staat vastgelegd. Maar als de Bataafse Revolutie inderdaad het begin was van de moderne Nederlandse democratische rechtsstaat, dan had ze wel een valse start: mogelijk gemaakt door de Fransen en vroegtijdig teruggefloten. Ondanks de zojuist vermelde blinkende resultaten verwerd het Bataafse experiment na de tweede

staatsgreep van 12 juni 1798 tot een *'boulevard of broken dreams'*, zoals Niek van Sas het treffend uitdrukt in zijn bijdrage (die overigens een ietwat overdadige hoeveelheid Engelse uitdrukkingen bevat: *'inside information'*, *'normal politics'*, *'regime change'*, *'diehard'*, *'backlash'*, *'partner in revolution'*, *'checks and balances'*, waardoor je je afvraagt of de auteur meent dat de Bataafse geestesgesteldheid rond 1800 het best te vatten is met geleende niet-Nederlandse uitdrukkingen).

Dat de Bataafse Revolutie uiteindelijk uitliep op ontgoocheling betekent beslist niet dat het geen bruisende en creatieve episode uit de Nederlandsche geschiedenis was. Deze prachtig uitgegeven bundel toont dat op panoramische wijze aan. Met artikelen over onder meer het recht, de 'geboorte van de moderne intellectueel', politieke satire, en de 'taken van de vrouw bij de opbouw van de nieuwe burgermaatschappij', komen aspecten van de Bataafse Republiek aan bod die niet eerder, of slechts mondjesmaat, vanuit het oogpunt van politieke cultuur zijn benaderd. Aparte vermelding verdient in dat opzicht het interessante comparatieve punt dat Annie Jourdan maakt over de speciale plaats die de Bataafse Republiek innam te midden van de zogenaamde zusterrepublieken en moederrepubliek Frankrijk. In vergelijking met de Zwitserse en Cisalpijnse republieken kon de Bataafse Republiek, zeker tot 1798, in relatieve zelfstandigheid opereren.

Samen met de monografieën *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* van Joris Oddens en *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* van Mart Rutje (en nog een derde proefschrift over de Bataafse politieke pers op komst), maakt het *Het Bataafse experiment* duidelijk dat het politieke denken en de politieke cultuur van de Bataafs-Franse Tijd niet langer als carnavaleske marionettentheater terzijde kan worden geschoven. Niet alleen om wat het heeft bewerkstelligd, maar vooral ook om wat er niet gelukt is (het op democratische wijze invoeren van een democratische grondwet), wat doodlopende wegen bleken te zijn (klassiek republicanisme), om wat verdwenen is (partijonafhankelijke volksvertegenwoordigers), wat nu welhaast onherkenbaar is (preoccupatie met de klassieke oudheid), onbespreekbaar (permanente burgerbewapening) en onacceptabel (uitsluiting van vrouwen). Zodoende werpt de Bataafse Republiek ook een licht op de eigenaardigheid van onze *huidige* politieke cultuur en democratische rechtsstaat.

Een bespreking van een bundeling artikelen is per definitie selectief, dus laat ik slechts een aantal punten aanstippen. De bundel opent, na een inleiding over de historiografische *Werdegang* van de Bataafs-Franse Tijd, met twee lijvige artikelen van Velema en Van Sas die in het teken staan van 'het langetermijnperspectief van de transitie van achttiende-eeuws republicanisme naar negentiende-eeuws "liberalisme"'. Voor dat langetermijnperspectief zal de lezer zich helaas moeten wenden tot de rijke hoeveelheid essays die beide auteurs elders hebben gepubliceerd. Hun bijdrages in de bundel concentreren zich respectievelijk op de periodes 1795-1798 en 1798-1813. De winst van deze focus, en dat geldt ook voor de boeken van Oddens en Rutjes, is dat het een ongekennde verdieping van de periode oplevert. Nadeel is dat op deze manier de Bataafse Republiek tot een kleine historische biotoop wordt, een afgesloten laboratorium waarin

het Bataafse ‘experiment’ kon worden uitgevoerd. Een systematische heroverweging van de Bataafs-Franse Tijd binnen een langer tijdsbestek, zeg c. 1700-1848, had de bundel meer historiografische scherpte gegeven.

In het voetspoor van John Pococks interpretatie van de Amerikaanse Revolutie beschouwt Velema de Bataafse Revolutie als het sluitstuk van een klassiek-republikeinse traditie waarin de participerende burger, politieke deugd en opoffering voor het algemeen belang centraal staan. Voor wie bekend is met het oeuvre van Velema is dit een weinig verrassende conclusie. Ja, Bataafse revolutionairen bleven spreken in een republikeins vocabulaire. En ja, dit republikeinse gedachtegoed veranderde (onder meer) onder invloed van ‘verlicht gelijkheidsdenken’, zoals Mart Rutjes het verwoordt in zijn *Door gelijkheid gegrepen* waarin hij het interpretatiekader van Velema grotendeels volgt. Maar van deze recensent had het debat, zeker gezien de stand van het internationale debat over de periode, wel een stapje verder mogen worden gebracht. Op basis waarvan bijvoorbeeld werden bezitlozen, vrouwen, inheemse koloniale onderdanen, en slaven uitgesloten van burgerschap? Een eenzijdige focus op de natuurrechtelijke en republikeinse aspecten van het denken van revolutionairen biedt bij de beantwoording van deze vraag weinig soelaas. De stelling dat mensen als natuurlijke wezens gelijke rechten hadden was gemeengoed onder nagenoeg alle revolutionaire denkers en politici, ja zelfs onder menig conservatief Orangist. Maar toch werd niet iedereen geschikt bevonden voor volledig politiek burgerschap. Er speelde dus blijkbaar meer. Daartoe dient het denken over beschaving (of civilisatie), vooruitgang en ‘filosofische geschiedenis’ gekoppeld te worden aan de brandende kwesties rondom gelijkheid, politieke deugd en ‘verlicht eigenbelang’. Het vraagstuk rondom politieke representatie en burgerparticipatie behelsde eveneens inderdaad een worsteling met een klassiek-republikeinse erfenis, maar het doorgronden van de Bataafse politiek-filosofische innovaties vergt een analyse van een breder palet aan cruciale achttiende-eeuwse intellectuele debatten – over politieke economie, arbeidsdeling, de commerciële samenleving, eigendom en handel. De Nederlandse Republiek was geen in zichzelf gekeerde Zwitserse egalitaire commune, maar een verregaand gecommmercialiseerde samenleving en bovendien een handelsimperium (in verval). Dat maakt de typering en het centrale belang van ‘klassiek-republikeins’ denken bij voorbaat problematisch.

Tenslotte. In een fraaie schets van de collectieve sociaalpsychologische ervaring van gestrande idealen en de wisselende temperaturen van het turbulente politiek klimaat rond 1800 laat Niek van Sas zien dat het revolutionaire denken over gelijkheid en politieke participatie opvallend snel uitdoofde. Ook suggereren Van Sas’ rake observaties over Gijsbert Karel van Hogendorps intellectuele verwerking van het revolutionaire tijdvak dat er dringend behoefte is – recente biografieën ten spijt – aan een diepgravende *intellectuele* biografie van de grondlegger van de constitutionele monarchie van 1813. De verwerking van revolutie en de vestiging van een postrevolutionaire orde zouden nog wel van grotere historische betekenis kunnen zijn geweest dan de revolutie zelf.

René Koekkoek, Universiteit Utrecht

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (eds.), ***Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013*** (Amsterdam: Boom, 2013, 384 pp., ISBN 978 94 6105 992 5).

Ooit dacht Nederland zonder meer positief over de Europese eenwording, misschien wel positiever dan enig ander land. Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer geven daarvan een frappant voorbeeld in het eerste hoofdstuk van deze bundel. In Bolsward en Delft werd in 1952 bij wijze van experiment een referendum gehouden over de vraag of de kiezers een verenigd Europa en een Europese overheid wensten, inclusief een parlement en een grondwet. Ondanks de beroerde weersomstandigheden kwamen de kiezers massaal op, en dat terwijl in dit geval geen boete stond op wegblijven. Het antwoord was eenduidig 'ja'. Meer dan negentig procent van de stemmers juichte het eenwordingsproces toe. Met de uitslag van het referendum over de Europese grondwet van 2005 nog redelijk vers in ons geheugen – een sikkeneurig Nederland, bevangen door angst voor alles wat niet aan klompen en windmolens deed denken, stemde luid en duidelijk tegen – kunnen we zo'n terugblik naar 1952 nauwelijks bevatten. Vanwaar het enthousiasme in Bolsward en Delft in 1952? Waarom zagen de kiezers in Friesland en Zuid-Holland Europa in 2005 ineens niet meer zitten, als ze al naar de stembus waren gekomen?

Dit boek geeft veel, zo niet alle antwoorden. Het is geschreven (meestal helder en vloeiend, een enkele keer wat schurend) door specialisten voor wie de materie geen geheimen heeft. Daarmee is meteen de vinger gelegd bij wat eventueel een bezwaar (het enige) tegen deze bundel zou kunnen zijn, namelijk dat bij de auteurs elk spoor van Eurosceptis ontbreekt. Het is dan ook een overzichtsboek, geen blaasbalg voor discussie. Alles wat iemand maar zou willen weten over de ups en downs in de groei naar het Europa van vandaag is hier te vinden.

De hoge ja-percentages van de vroege jaren vijftig waren overigens ook toen al niet de hele werkelijkheid. Er bestond een politiek randgebied waar het verzet bloeide. Voor de meest orthodoxe christenen, met hun angst voor katholieke overheersing en überhaupt voor moderniteit, en voor uiterst links was Europa geen ideaal, zacht uitgedrukt. Wie droomde van de proletarische revolutie vond het zelfs een schrikbeeld. Maar de overgrote meerderheid in Nederland wilde de internationale verdeeldheid achter zich laten, dus volle kracht vooruit met het supranationalisme. Dat de vijand die zojuist

het land had moeten verlaten ineens weer als vriend moest meetellen, was een prijs die men daarvoor graag wilde betalen. Nederland gebruikte het supranationalisme op dezelfde manier als – door de eeuwen heen – het volkenrecht. Het internationale recht en de Europese eenheid boden juist aan kleinere landen garanties dat zij niet zouden worden platgewalst door de grote. Zoals de komst van de revolver de verhoudingen in het Amerikaanse Wilde Westen op hun kop zette (als ‘equalizer’ maakte het wapen de kleine man zonder spierbundels gelijk aan de grote man mét spierbundels), zo werkte ook het verenigde Europa als ‘equalizer’ tussen de groten en de kleintjes. Het ideaal was in de eerste decennia dus vooral politiek geïnspireerd: ‘nooit meer oorlog’ en ‘zo tellen wij ook mee’ vormden het motief.

Hoewel de cijfers van verkiezingen en peilingen suggereerden dat de aanvankelijke rust aan de politieke oppervlakte geen schijn was, zetten Jan van der Harst en Anjo Harryvan er toch een vraagteken bij. Werd de hunkering naar eenheid wel zo breed gedragen als het leek? ‘Dit Europa-ideaal van de bijna-consensus was een elite-ideaal’, schrijven de redacteurs in de inleiding van deze bundel. Wie goed kijkt, stelt vast dat de meeste burgers zich nauwelijks voor de eenwordingsproblematiek interesseerden. Zij vertrouwden erop dat hun politieke leiders wel wisten wat zij deden. Pas na de Fortuynrevolutie van 2001-2002 ging het publiek wat verder kijken. Toen het populisme uit de fles was, zakte het Europese ideaal als een pudding in elkaar. De uitslag van het referendum in 2005 sprak boekdelen over de draagkracht van de heipalen waarop het Europese ideaal in de loop van decennia was komen te rusten. Toen het erop aankwam weigerden ze dienst.

De politieke partij die wat Europa betreft de grootste draai heeft gemaakt, is zonder twijfel de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Ooit hoorden de liberalen tot de fervente supporters. Vooral in de periode na het einde van de Koude Oorlog namen zij meer afstand. Frits Bolkestein, die later eurocommissaris voor de interne markt zou worden in de commissie-Prodi (1999-2004), was als politiek leider van de VVD ijverig in de weer om de bakens te verzetten. Het in november 1993 in werking getreden verdrag van Maastricht had van de Europese Gemeenschappen een Europese Unie gemaakt. Ook was besloten tot oprichting van een Europese Monetaire Unie (EMU), met de euro als eigen munt. Bolkestein was bang dat het te snel ging. Het principe van eenwording was het probleem niet, maar wel dat Europa meer ging beloven dan het waar kon maken. De druk op de EU om steeds meer nieuwe leden te verwelkomen – voormalige Oostbloklanden die aanklopten – dreigde in zijn ogen de kwantiteit boven kwaliteit te laten gaan. Bolkesteins diepere bedoelingen gingen een beetje verloren in de aanzwellende discussie die hij zelf had geïnitieerd. Hoe je het wendt of keert, hij plaveide met zijn retorisch talent de weg voor een genre Europahaters waartoe hij zelf niet behoorde. Binnen de PvdA, een partij die consistent trouw bleef aan de mantra van Europese eenwording, wekte zijn bijdrage aan het debat steeds meer verzet. Vanuit Europees perspectief is het eigenlijk een klein wonder dat de Paarse Coalitie van PvdA,

VVD en D66 (1994-2002) zo stevig in het zadel zat, of je zou 'Europa' moeten afdoen als een ondergeschikt thema – wat het niet was en niet kon zijn.

Van alle politieke partijen zijn in dit boek de voetsporen te vinden. Ook van alle coalities (centrum-rechts, centrum-links, links [Den Uyl] en paars [Kok]) valt nauwkeurig na te gaan hoe zij zich tot Europa verhielden. De ontwikkelingen in Brussel zelf en in de grote buitenlanden met hun olifanten van staatslieden (De Gaulle!) komen helder uit de verf. Het grote verhaal is, zoals de titel van de bundel aangeeft, het verlies van de consensus. Waarbij aangetekend zou kunnen worden dat er eigenlijk (en helaas of gelukkig; doorhalen wat niet gewenst is) een nieuwe consensus is ontstaan, namelijk dat Europa zich gedeisd moet houden. Misschien verzetten de redacteurs zich tegen dat idee van die nieuwe consensus en is de titel van hun boek een blijk van 'wishful thinking'. Zal de toekomstige consensus op een verstandiger leest geschoeid zijn? Alleen de tijd kan het leren.

Aan een overzichtswerk dat de teloorgang van het Europese ideaal in het Nederlandse parlement en de samenleving beschrijft, was zeker behoefte. Daarin is voorzien, in de eerste plaats door de redacteurs (die het leeuwendeel van de tekst schreven) en de andere auteurs. (Het is merkwaardig dat geen van de auteurs wordt genoemd in de inhoudsopgave.) Zij geven heldere uitleg bij de groei naar eenheid. Ook verstaan zij een kunst die in handboeken wel eens wordt verwaarloosd: duidelijk maken dat wat er gebeurd is niet heeft hoeven gebeuren, maar het gevolg is geweest van steeds opnieuw gemaakte keuzes, gereflecteerd of niet en wijs of onwijs. Het ontbreken van ieder determinisme verhoogt de waarde van deze bundel aanzienlijk. Je ziet de staatslieden worstelen met de materie alsof het een echte arena betreft.

Verder is het boek te danken aan de initiatiefnemers: het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en het DNPP in Groningen. Het Europafonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken en het Montesquieu Instituut droegen bij in de kosten. Dat fonds is ter ziele en het Instituut is per volgend jaar zijn subsidie kwijt. Juist in de huidige tijd, nu dwaallichten proberen het debat over Europa te domineren, is dat zeer te betreuren.

Doeko Bosscher, Rijksuniversiteit Groningen

Lotte Jensen en Nina Geerdink (eds.), **Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering** (Hilversum: Verloren, 2013, 240 pp., ISBN 9789087043414).

Deze bundel geeft een overzicht van een breed scala aan literaire reacties op oorlogen en oorlogsvoering in de vroegmoderne tijd. Oorlogsliteratuur, het kernwoord uit de titel, is een verwijzing naar Martin van Crevelds these die behelst dat er al ver voor de jaren twintig van de vorige eeuw literatuur met als onderwerp oorlog verscheen. Deze bundel met bijdragen van elf auteurs heeft dan ook als doel om vroegmoderne uitingen in de Nederlanden te bespreken.

Vorm, identiteit en herinnering worden hierbij centraal gesteld. De vorm slaat op de gekozen literaire gedaante: toneelstukken, gedichten, en alleenspraak (monoloog) als onderdeel in een toneelstuk. De *identiteit* staat voor ‘verbeelding, benoeming en herkenning’ (14) door de protagonist. *Herinnering* verwijst naar het beschrijven van het verleden, zowel de verbeelding van het herinnerde als het gewenste verleden. Aangezien zowel *identiteit* alsook *herinnering* direct betrekking hebben op de inhoud van een tekst, mag duidelijk zijn dat hier de nadruk op ligt.

Jensen en Geerdink leggen het theoretisch kader en de gemaakte keuzes uit in de inleiding van het werk. Deze uitleg begint met de link tussen oorlog en cultuur in de meest brede zin des woords, om vervolgens in te zoomen op de cultuur in engere zin (teksten). Door zorgvuldig toe te spitsen op oorlogsliteratuur, wordt de stap van oorlogsliteratuur naar literatuur in algemene zin gehaast genomen. Hierdoor ontstaan er twee problemen. Ten eerste wordt slechts terloops opgemerkt dat er verschillen zijn tussen vroege vormen van oorlogsliteratuur en de literatuur naar aanleiding van beide wereldoorlogen. Dit verschil zit voornamelijk in de heroïsering en verheerlijking van helden in de vroegmoderne tijd, ten opzichte van een nadruk op antihelden en slachtoffers in de moderne tijd. Ten tweede wordt het begrip literatuur weinig uitgewerkt. Er wordt gesteld dat vroegmoderne literatuur een breder begrip was dan heden ten dage, ‘[B]ehalve de traditionele genres van de poëzie, het toneel en de roman kunnen bijvoorbeeld ook reisteksten, embleemboeken, dagboeken, brieven, vertogen en liederen tot het letterkundige domein gerekend worden’ (9). Het begrip literatuur wordt slechts geïllustreerd met deze opsomming, een uitleg aangaande inhoudelijke kenmerken ontbreekt. Hierdoor is onduidelijk wanneer iets literatuur genoemd kan worden. Deze onduidelijkheid leidt dan ook tot de vraag waarom bijvoorbeeld een briefwisseling tot het

genre literatuur behoort. De reikwijdte, omvang en zeggingskracht van de voorbeelden in de bundel is onbekend, omdat er geen beeld wordt geschetst van de oplageaantallen, en -spreiding. Wellicht is het schetsen van dergelijke context slechts beperkt mogelijk, maar het zou goed zijn als hieraan aandacht was geschonken.

Helmer Helmers trapt af in de sectie 'vorm', met zijn bespreking van Vondels *Lucifer*, waarbij hij focust op de 'oorlogstafereelen' in het heelal. Het toneelstuk wordt geanalyseerd in het kader van de stijl die bij vertoningen gebruikelijk waren en de analyse zet uiteen hoe Vondel hier vanaf weet te kijken en zodoende meer impact – en herkenning van de jaren 1648, 1650 en 1654 – genereerde met deze allegorie. Vervolgens behandelt Nina Geerdink aan de hand van Vondel, Vos en De Decker literaire teksten met als onderwerp het Ontzet van Kopenhagen (1658). Ondanks de overwegend gereserveerde houding van de Republiek tijdens de Noordse oorlog, weet Geerdink vanuit deze context duidelijk te maken waarom tot ingrijpen in de Zweeds-Deense verhoudingen werd overgegaan; de (voornamelijk Amsterdamse) handelsbelangen moesten worden veiliggesteld en de 'vrije zeevaart' (45) moest worden beschermd. Lotte Jensen richt zich in haar artikel op de alleenspraak van Gijsbrecht van Aemstel. Hoewel dit artikel vanwege het type 'parodie' geplaatst is in de sectie 'vorm', had het ook kunnen staan in het gedeelte over 'herinnering'. Een aanzienlijk gedeelte van de bijdrage bestaat namelijk uit Vondels' memorieren aan eerdere gebeurtenissen en daarnaast het gebruik van de Aemstel in latere perioden. Jensen bespreekt varianten van Aemstel zoals deze ten tijde van de Franse overheersing, de Belgische Opstand alsook in Zuid-Afrika werden opgevoerd. De nadruk ligt dan op de verandering van de Aemstel door de tijd heen, als parodie, maar evenzeer als een vorm van herinnering aan eerdere (onterechte) opstanden.

Aan de hand van de enige twee overgebleven toneelstukken bespreekt Yolanda Rodríguez Pérez in de sectie 'identiteit' muitende Spaanse soldaten. Mouterijen kwamen veel voor ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog vanwege betalingsachterstanden: het vormde een reële bedreiging, voor ondermeer de internationale politieke verhoudingen. Ondanks de afwezigheid van slachtoffers geven de toneelstukken een realistische kijk op afspraken en regels die muiters onderling hadden waardoor zij een nieuwe, tijdelijke, organisatie vormden *totdat* er weer betaald werd. Alice Montoya beschrijft, aan de hand van brieven, de Frans-Nederlandse oorlog. De auteur van deze (nieuws)brieven, Madame de Sévigné, vervult een sleutelpositie tussen verschillende leefwerelden. Ze is niet slechts geïnformeerd toeschouwer, maar ook, via haar zoon, privé betrokken. Haar zoon raakt verstrikt in de oorlog waardoor haar visie sterk wordt beïnvloed. Kornee van der Haven beschrijft hoe een soldaat de oorlog ervoer aan de hand van achttiende-eeuwse Verlichte teksten. Het nadenken over 'de persoon van soldaat' hing nauw samen met de politiek-militaire plichten (108) en de steeds groter wordende scheiding tussen soldaten en burgers waardoor negatieve stereotype beelden ontstonden. Dat de Napoleontische dienstplicht (1810-1813) op verzet kon rekenen, wordt door Bart Verheijen geïllustreerd aan de hand van een aantal anonieme pamfletten die ondanks censuur verschenen. Deze

vlugschriften en gedichten konden binnen acht dagen in heel Nederland verspreid raken, tot grote frustratie van de Fransen.

Rick Honings beschrijft – in ‘herinnering’ – de onbesliste Slag bij de Doggersbank (1781) en hoe Le Francq van Berkhey hier afwijkend in was ten opzichte van tijdgenoten omdat hij de gruwelen benadrukte en geen positieve propaganda voerde. Ook Lieke van Deinsen bespreekt de Vierde Engelse Oorlog. Van Deinsen richt zich op de geuite kritiek (verfransing) en de nadruk op het heldenbloed (eigen vaderland). Hierbij krijgt de dodendialoog een prominente rol. Volgens de auteur is de dialoog met overledenen een middel om de overgang tussen verleden en heden zichtbaar te maken en de lessen uit het glorieuze verleden te benadrukken. Een schoolmeester en zijn dichtbundel ‘*Digt Memoriaal*’ staan centraal in het artikel van Nelleke Moser. De bundel bevatte pro-Oranje gedichten die mogelijk als doel hadden om leerlingen de geschiedenis bij te brengen. De laatste bijdrage van Janneke Weijermars behandelt de literaire weerspiegelingen van de Slag bij Waterloo. Het grote contrast tussen de Noordelijke Nederlanden (vreugde om de overwinning van Willem) en Zuidelijke Nederlanden (gruwelijkheden en persoonlijk leed) staan centraal.

De teksten in de bundel vormen een goed leesbaar geheel. Het boek kan als een mooi illustratief voorbeeld worden gezien van ‘oorlogsliteratuur’ in de vroegmoderne tijd. De artikelen zelf, vormen een goed fundament om kennis te maken met een aantal verschillende tekstuele vormen uit de vroegmoderne tijd. Ze zijn rijkelijk geïllustreerd met vele citaten en – waar mogelijk – met afbeeldingen, wat het prettig leesbaar maakt. Het is een uitnodigend startpunt voor verder onderzoek, aangezien een groot aantal literaire genres nog niet is besproken, alsook de impact en reikwijdte van de teksten. Het toont in elk geval overtuigend aan dat er ook in de vroegmoderne tijd werd geschreven over oorlog. Er blijft nog wel behoefte aan een uitgebreidere analyse van de verschillen tussen de moderne en vroegmoderne oorlogsliteratuur.

C. A. (Annemieke) Romein, Erasmus Universiteit Rotterdam

Bert Koene, ***Schijngestalten. De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen (1735-1809)*** (Hilversum: Verloren, 2013, 408 pp., ISBN 978 90 8704 336 0).

Gerard Brantsen (1735-1809) kon aan het einde van zijn leven terugzien op een langdurige bestuurlijke loopbaan met verschillende hoogtepunten: 1760-1788 lid van de stadsregering van Arnhem, 1764-1782 gedeputeerde voor Gelderland in de Staten-Generaal, 1782-1787 gevolmachtigd minister en daarna extraordinaris ambassadeur in Parijs, 1787-1795 ambteloos burger, vooral in Parijs wonend maar in 1794 toch belast met vredesonderhandelingen met Frankrijk, 1795-1801 nogmaals ambteloos en vooral weer in Parijs verblijvend, 1801-1805 lid van het Staatsbewind en in dat kader in 1804 vertegenwoordiger bij de kroning tot keizer van Napoleon, 1805-1806 ordinaris ambassadeur in Parijs, 1806 grootceremoniemeester aan het hof van Lodewijk Napoleon. Brantsen was dus een politiek overlever. Toch was zijn pers publiekelijk en bij menig regeerder niet positief.

Aan deze figuur wijdde Bert Koene een lijvig boek. Maar wat voor boek? Een biografie? Daarvoor ontbreekt teveel de biografische invalshoek. Een politieke studie? Dan had het politieke handwerk van Brantsen centraler moeten staan. Het boek laat zich het best typeren als ‘Gerard Brantsen, in het bijzonder vanuit zijn brieven aan zijn broer’ en zo introduceert Koene zijn werk ook. Brantsen schreef vanuit Den Haag en Parijs zijn jongere broer Derk (een Gelders regent) circa tweeduizend informatieve, onderhoudende, brieven. Zij betroffen de Arnhemse, Gelderse en Haags landelijke politiek, de ambassadeurschappen in Parijs, familieaangelegenheden en vele wederwaardigheden. Koene heeft sommige zijpaden in aparte kaders geplaatst, een oplossing die goed werkt, maar desondanks heeft de hoofdtekst nogal eens een anekdotisch karakter met uitwijdingen over de gezondheid en amoureuze avonturen van Brantsen en het wel en wee van zijn geliefde honden. Koenes keuze de brieven van Gerard aan Derk als hoofdbron te gebruiken, leidt tot een boeiend verhaal, maar eist ook zijn tol. Menig onderwerp komt daardoor maar matig uit de verf. Door bijvoorbeeld de Arnhemse patriottentijd te bespreken aan de hand van de visie van Brantsen en voorbij te gaan aan veel relevante literatuur, wordt het conflict er niet begrijpelijker op. Ander voorbeeld: in bepaalde kringen lijkt Brantsen ronduit gehaat te zijn geweest, maar het is nauwelijks onderwerp van het boek, waarschijnlijk omdat Brantsen daarover in zijn brieven niet schreef.

De rode draad van het boek is het carrièreverloop van Brantsen. Koene presenteert hier overigens een tamelijk afgewogen oordeel. Brantsen treedt in zijn brieven naar voren als een man die meende dat de regentendaristocratie op basis van traditie en kunde het recht op regeren had, dat Oranje landelijk en per gewest een coördinerende taak kon vervullen waarbij Regeringsreglementen zoals het Gelderse niet pasten, dat de inrichting van de staat verder ongewijzigd kon blijven en dat de democratische patriotten tussen 1780 en 1787 en hun opvolgers tussen 1795 en 1801 de staat zouden ruïneren en daarom zoveel mogelijk bestreden moesten worden. Koene stelt Brantsen voor als een regent en diplomaat die werd gemotiveerd door eigenbelang, groepsbelang en landsbelang en politiek van kleur verschoot al naar zijn loopbaan erbij gebaat was. Ideeën en belangrijke initiatieven waren van hem niet te verwachten. Koene noemt Brantsen een ‘opportunist’ en schrijft over de ‘schijngestalten’ die hij politiek aannam. Belangrijker dan dergelijke oordelen, lijkt mij de constatering dat een politiek pragmaticus als Brantsen zich blijkbaar staande kon houden in een tijd waarin verschillende ideologisch bevlogen politici aan het roer kwamen te staan. Juist daarom is het jammer dat Koene zich bij het carrièreverloop van Brantsen niet meer vragen heeft gesteld, bijvoorbeeld door dieper in te gaan op de strategie van de broers Brantsen zich als regent te handhaven, op de talenten en competenties die vooral Gerard te bieden had om in een aantal hoge functies benoemd te worden en welke omstandigheden tegen hem werkten om een aantal sollicitaties (zoals naar de functies van griffier van de Staten-Generaal en secretaris van de Raad van State) met succes te bekronen. Ik wijs op één door het hele boek heenlopende, maar openblijvende kwestie. Koene verbaast zich er met regelmaat over dat Gerard Brantsen zich in de jaren 1780-1787 oriënteerde op regent-patriotten als De Gijselaar en Van Berckel zonder overigens zich geheel te vervreemden van het Oranjarahof, terwijl zijn broer Derk in Gelderland een trouw volgeling van de stadhouder was en zij in de woorden van Koene dus politieke ‘tegenpolen’ waren. Maar lag hieraan soms strategie ten grondslag? Uit een oogpunt van familiebelang (beide broers hadden veel te verliezen aan vermogen en lucratieve functies) en reductie van politiek risico lijkt het verstandig geweest dat de een zich op de landelijke, door Holland gedomineerde, stedelijke elite richtte en de ander op de lokaal-regionale Gelderse, door Oranje overheerste, politieke markt. Hun onverminderd, ondanks ogenschijnlijk politieke tegenstellingen, goede verstandhouding en onvermoeibaar gevoerde correspondentie, zou zo ook begrijpelijker kunnen worden. Door het meer bevragen van het bronnenmateriaal had meer zicht kunnen komen op de condities en gevoerde strategieën met betrekking tot het doorlopen van Brantsens bestuurlijke loopbaan en het handhaven van zijn maatschappelijke positie.

Hoewel wat meer focus het boek goed had gedaan, bevat dit interessante informatie met aanknopingspunten op tal van thema's. Het vormt een waardevolle aanvulling op een reeks van werken die de laatste jaren over figuren uit de in dit boek behandelde periode zijn verschenen. Het is tevens ontvullend de oordelen te lezen van een man als Brantsen over de patriot Van der Capellen tot den Marsch, de unitaris

Gogel en het staatshoofd voor korte tijd Schimmelpenninck, goede bekenden van hem met wie hij soms frequent contact onderhield, maar voor wie hij in zijn particuliere brieven geen goed woord overhad.

Donald Haks, Universiteit Leiden

Hans van Koningsbrugge, ***Het verhaal van twee verloren vriendschappen. De Nederlandse Republiek, Zweden en Rusland, 1714-1725*** (Groningen: Instituut voor Noord- en Oost-Europese Studies, 2013, 220 pp., ISBN 978 90 819568 3 3); Emmanuel Waegemans, ***De tsaar van Groot Rusland in de Republiek. De tweede reis van Peter de Grote naar Nederland (1716-1717)*** (Baltic Studies 13; Groningen, Antwerpen: Benerus, 2013, 319 pp., ISBN 978 80 819568 1 9).

Dat de historische relatie tussen Nederland en Rusland complex is, zal niemand verbazen. Tijdens het schrijven van deze recensie was er, net na afloop van het Nederland-Ruslandjaar, een debat over de Nederlandse vertegenwoordiging bij de Olympische Spelen in Sochi, ook in verband met een dispuut over homorechten in Rusland. Den Haag reageerde verontwaardigd op de Russische interventie in de Oekraïne maar er was tevens grote bezorgdheid over de uitgebreide handelsbelangen en levering van olie en gas uit Rusland. De spagaat tussen ideologische en politieke tegenstellingen enerzijds en commerciële belangen anderzijds staat ook centraal in de studie van de Groningse hoogleraar Hans van Koningsbrugge over de driehoeksverhouding tussen Rusland, Zweden en de Nederlandse Republiek na de Vrede van Utrecht (1714-1725). Het boek sluit naadloos aan op zijn dissertatie, die de periode 1697-1713 bestrijkt, en beschrijft de relaties van de in verval rakende Republiek en de Oostzee-mogendheden.

Van Koningsbrugge plaatst de thematiek van zijn boek in twee grote kaders. Het eerste is temporeel: was de Republiek als grote mogendheid na de Vrede van Utrecht (in 2013 uitgebreid herdacht en besproken) uitgespeeld? Ja, stelde de Utrechtse historicus Johan Aalbers in 1980 zeer stellig in zijn proefschrift, daarmee een algemeen geaccepteerd beeld bevestigend. Nee, meende Olaf van Nimwegen, die stelde dat tot de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) de Republiek een mogendheid van formaat was. Van Koningsbrugge lijkt de these van Aalbers te bevestigen. Na 1713 stelde de Republiek zich uiterst omzichtig op in de Grote Noordse Oorlog (1700-1721) tussen Rusland en Zweden, en diplomatieke interventies waren doorgaans zwak, onhandig of ambigu. Voor Van Koningsbrugge toont deze episode (1714-1725) aan dat ‘de dagen van substantiële Nederlandse invloed ... definitief voorbij’ waren (207).

Minstens even belangrijk is het geografische kader van het boek. De Republiek was sinds het Rampjaar 1672 geobsedeerd door het spookbeeld van Franse expansie, een angst die bewaarheid leek in de voortdurende oorlogen die tot 1713 plaatsvonden. Daarmee verwaarloosden de Nederlanders hun belangen in het noorden, en hadden ze daar sowieso te weinig oog voor. Ook latere historici hebben maar weinig aandacht gehad voor de Nederlandse relaties met noordelijke en oostelijke staten. Met deze monografie laat Van Koningsbrugge zien hoe belangrijk en fascinerend de diplomatieke contacten en commerciële belangen van de Nederlanders in het Oostzeegebied waren.

Het boek is een uiterst nauwgezette reconstructie van Nederlandse diplomatieke interventie in het Oostzeegebied. De Grote Noordse Oorlog was in 1700 uitgebroken en was voor Den Haag rampzalig; niet alleen bemoeilijkte de oorlog de handel in de praktijk, ook dreigde voortdurend een samenvallen van dit conflict met de Spaanse Successieoorlog, in welk geval enkele bondgenoten, zoals Pruisen, verloren dreigden te gaan. Problematisch was dat de Nederlanders verdeeld waren: de Amsterdammers hadden belangen in Archangelsk en waren pro-Russisch, de Staten-Generaal waren vooral pro-Zweeds. Maar het liefst waren de Nederlanders na 1713 helemaal neutraal gebleven. Het probleem was echter dat de Fransen hun traditionele alliantie met Zweden nieuw leven in wilden blazen, terwijl de Britten een anti-Russische koers inzetten. De Republiek was min of meer gedwongen om te laveren in dit complexe 'spel met vele spelers'. Van Koningsbrugge toont aan dat dit spel niet goed werd gespeeld, met als resultaat 'illusies, misverstanden en teleurstellingen', 'verzuurde relaties' en 'koude' betrekkingen.

Het boek is gebaseerd op grondig onderzoek in diplomatieke archieven, niet alleen in Den Haag maar ook in Stockholm en Moskou. Daarmee legt Van Koningsbrugge een onbekende wereld open. Het boek is strak chronologisch en diplomatiek-evenementieel opgezet en is in feite een grondige empirische reconstructie van de diplomatieke onderhandelingen per jaar. Dat levert een gedegen narratief op maar ook een beperkte en wat droge analyse. Het bronnenmateriaal bestaat louter uit diplomatieke brieven; nergens wordt gerefereerd aan andere politieke stukken. Ook de publieke opinie (pamfletten, kranten, boeken) wordt stelselmatig genegeerd. Op deze klassiek-diplomatieke analyse valt weinig aan te merken, maar de reikwijdte daarvan is toch wel enigszins beperkt. De *new diplomatic history* heeft toch immers laten zien dat het diplomatiek bedrijf juist diepte krijgt door een studie van sociale achtergronden van diplomaten, hun culturele en mentale context en de publieke setting van sommige diplomatieke gebeurtenissen.

Die nadruk op klassieke diplomatieke bronnen wordt juist vermeden in de studie van de Leuvense Slavist Emmanuel Waegemans over de tweede reis van Peter de Grote naar Nederland in 1716 en 1717, een boek dat juist bol staat van de illustraties, krantenberichten en citaten uit tijdschriften en gedichten. Daarmee schetst de auteur een uiterst kleurrijk beeld van een vergeten reis van de Russische tsaar, in groot contrast met zijn reis in 1698 die legendarisch is geworden door zijn bezoek aan de scheepswerven in Zaandam.

Tijdens de Grote Noordse Oorlog maakte Peter de Grote opnieuw een rondreis door de Lage Landen, waarbij hij niet alleen talloze Nederlandse en Vlaamse steden bezocht, maar ook doorreisde naar Parijs. Waegemans vindt verbluffend veel materiaal en informatie over het verblijf van de tsaar, waarbij gezegd moet worden dat de bronnen wel grondig worden uitgemolken. Elk krantencitaat lijkt relevant, en er is zelfs een bijlage van gemaakt met integrale transcribaties. Dat maakt het boek interessant omdat het een diepteboring is van het netwerk, de contacten, de artistieke en wetenschappelijke belangstelling van de tsaar, alsmede de populaire en politieke reacties op zijn verblijf. Anderzijds heeft deze studie methodologisch weinig te bieden. Allerlei interessante aspecten worden aangehaald, vele citaten worden aaneengeregen maar er wordt geen argument opgebouwd. Hoe interessant de reis van Peter de Grote ook is, het belang daarvan blijft onduidelijk, zeker gezien het feit dat Van Koningsbrugge diezelfde reis in zijn monografie in een enkele alinea afdoet als diplomatiek irrelevant.

Niettemin zijn de twee studies, de een diplomatiek, de ander meer cultureel van aard, complementair en vormen ze tezamen een mooi portret van een weinig bekende episode uit de geschiedenis van de Republiek, en van de weinig bekende relatie tussen de Republiek en Rusland.

David Onnekink, Universiteit Utrecht

Jan J.B. Kuipers, ***Vrijheid Gelijkheid Broederschap. De Nederlanden in de Franse tijd***
(Zutphen: Walburg Pers, 2013, 160 pp., ISBN 978 90 5730 904 5).

De periode die Kuipers met zijn boek bestrijkt is ruimer dan de titel aangeeft. Het boek begint in 1780 en eindigt in 1830. Dat is zeer zinvol omdat hij daarmee de aanloop naar de veranderingen in de Franse tijd meeneemt en de gevolgen ervan ook. Verder gaat het boek over de Nederlanden, dat wil zeggen, België en Nederland (ik houd voor het gemak de huidige benamingen aan) tezamen. Dat is een gelukkige opzet, omdat de inlijving van Holland in 1810 vanuit Frans gezichtspunt in het verlengde van de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden lag (de wens om de Rijn als natuurlijke grens te hebben was al oud). Beide landen werden in de nasleep van Napoleons nederlaag aan elkaar gekoppeld en zo kan de inwerking van de Franse invloed in beide landen vergelijkbaar neergezet worden. Kuipers heeft deze periode in 21 parten onderverdeeld, die hij heeft gekoppeld aan belangrijke momenten of gebeurtenissen, bijvoorbeeld voor België de ‘Beloken Tijd’ en de Boerenkrijg, en personen (zoals Schimmelpenninck). Zo komen beide landen aan bod, zowel vóór de hereniging in het Franse keizerrijk, als daarna in het Verenigd Koninkrijk, tot en met de breuk in 1830.

Het eerste part, ‘1780-1794: Patriotten, Vonckisten, Statisten’, is een historische inleiding tot het volgende part, dat de intocht van de Franse revolutionaire legers in de Oostenrijkse Nederlanden behandelt. Deze werden onmiddellijk ingelijfd, terwijl de legers verder trokken, over de bevroren Rijn, waarna in 1795 de Bataafse Republiek werd uitgeroepen (het derde part). Kuipers beschrijft de gebeurtenissen in een beknopte en zakelijke stijl, die echter voldoende kleur en anekdotes bevat om de lezer een indruk te geven van wat er gebeurde. Welgekozen illustraties ondersteunen dit. Zo citeert Kuipers op pagina 20 een kroniek die beschrijft hoe in 1796 nonnen in Leuven uit hun klooster werden gezet. Op deze wijze gaat het boek verder met de geschiedenis, die de lezers van BMGN-LCHR welbekend is: de Nationale Vergadering, de eerste Nederlandse Grondwet, de Engels-Russische invasie in 1799, de industrialisatie in het Zuiden, Lodewijk Napoleon, de Inlijving, de veldtocht naar Rusland, de terugkeer van Oranje en de vereniging van beide landen in 1814, de (korte) geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk, om enkele der 21 parten te noemen.

Het gevaar bestaat bij een aanpak als deze, namelijk om in 158 bladzijden de gehele geschiedenis van 1780-1830 te behandelen, dat de beschrijving eenzijdig of

bepikt wordt, of dat belangrijke aspecten buiten de boot vallen. Kuipers is het echter gelukt om in deze toch krappe omvang een uitgebalanceerd verhaal te geven, zowel waar het gaat om de verhouding tussen België en Nederland, als om de verhouding tussen de verschillende fasen en personen in de gekozen periode 1780-1830. Kuipers' waardering van personen en gebeurtenissen is genuanceerd en afgewogen. Ontwikkelingen worden steeds in een breder verband gezet, het algemene wordt met het particuliere afgewisseld. Zo wordt de mislukte inval in Noord-Holland van 1799 enerzijds geplaatst in het kader van de Tweede Coalitie Oorlog, anderzijds wordt de ellende die deze inval voor de plaatselijke bevolking met zich meebracht verduidelijkt met dagboekcitaten en door de vermelding van plaatsen als Russenbergen die herinneren aan de Slag bij Castricum. Het zal duidelijk zijn dat Kuipers politieke, militaire, sociale en economische geschiedenis combineert. Het boek geeft een wetenschappelijk verantwoorde beschrijving van de veranderingen in de Nederlanden in de periode 1780-1830. Op een heel enkel punt zou ik iets misschien een beetje anders geformuleerd hebben, maar dat houdt men altijd en is geen punt. Wie ingevoerd is in deze tijd zal merken dat Kuipers' zinnen afgewogen zijn en dat een enkele zin vaak veel impliceert. Het boek eist eigenlijk *close reading*. Voor wie weinig of niets van deze periode weet, geeft Kuipers' boek daarmee uitstekende informatie en is, als hij verder wil gaan, een uitstekende inleiding. De uitgebreide literatuurlijst achterin geeft de lezer alle gelegenheid zich verder te verdiepen.

Dat reeds is een grote verdienste. Maar minstens zo belangrijk is, dat Kuipers' boek enorm prettig leest en steeds de aandacht vasthoudt. De stijl, de verdeling over de parten, de gekozen illustraties, de afwisseling van de algemene beschrijving met tijdsdocumenten als dagboeken en toelichtingen op zaken die een illustratie van dat moment zijn zoals de piramide van Austerlitz, de Franse douaniers die het Continentale stelsel er door moesten drukken, of de ridderorden van Lodewijk Napoleon en de verwijzingen naar wat we ook vandaag nog uit die periode kunnen vinden: het maakt het tot een zeer onderhoudend boek en een knappe prestatie.

A.J.B. Sirks, Universiteit van Oxford

Rimko van der Maar en Hans Meijer, **Herman van Roijen (1905-1991). Een diplomaat van klasse** (Amsterdam: Boom, 2013, 670 pp., ISBN 9 789461 055149).

Herman van Roijen (1905-1991) was een van de meest invloedrijke Nederlandse diplomaten van de twintigste eeuw. Tenminste, zo stellen zijn biografen Rimko van der Maar (UvA) en Hans Meijer (RUG) hem voor. Van Roijen groeide op in een patricisch diplomatengezin. De diplomatie kwam voor hem tot leven in de functies van minister van Buitenlandse Zaken, diplomatiek adviseur, vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties en prominent onderhandelaar. Van Roijen was een stijlvolle, maar gereserveerde man. Misschien zelfs een beetje saai. Zowel in zijn werk als privé was hij introvert, serieus maar ook loyaal en vriendelijk. Hij werkte hard, was integer en zeer ambitieus. Hij reisde over de hele wereld en woonde in steden als Constantinopel, Den Haag, Tokyo, Ottawa, Washington en Londen.

Veel journalisten schreven over Van Roijen. Ook de historici Aarnout Molenaar en Pieter J. Drogglever besteedden veel aandacht aan hem en roemden hem als topdiplomaat en staatsman. De beeldvorming over ‘natuurlijk talent’ Van Roijen is altijd erg positief geweest. En over ‘goede mensen’ schrijven is moeilijk, stelde de, in het boek aangehaalde Israëliische auteur Amos Oz al eens. Misschien werd er daarom wel nooit een complete biografie aan Van Roijen gewijd. Voor veel mensen bleef hij ‘Nederlands meest bekende onbekende diplomaat’ (10). Deze biografie was dus hard nodig. Aan de hand van drie dimensies (persoonlijk leven, ambtelijk leven en de sociale en politiek-historische context) zetten de biografen een beeld neer van hun protagonist. Dimensies die verweven zijn met drie centrale levensgebeurtenissen: Van Roijens politieke verzet in de Tweede Wereldoorlog; het Van Roijens-Roemakkoord van 7 mei 1949; de kwestie Nieuw-Guinea gedurende de jaren vijftig en begin jaren zestig. Van de twaalf hoofdstukken die het boek rijk is, beslaan deze episodes er zes.

De oorlogsjaren, de eerste belangrijke episode, worden door de auteurs aangeduid met ‘scharnierjaren’. Tijdens de oorlog speelde Van Roijen een belangrijke rol in de organisatie van het politieke verzet in Nederland. Vanwege zijn obstructieve houding als ambtenaar, maar ook wegens vermeende banden met Engelandvaarders, werd hij tweemaal gevangengezet. In deze jaren probeerde Van Roijen in Londen koningin Wilhelmina te overtuigen van het belang van een groep ‘Vertrouwensmannen’ voor de handhaving van rust en orde direct na de bevrijding (113). De oorlog vormde Van

Roijen tot de diplomatieke bruggenbouwer. De biografen slagen er goed in de dubbele rol die Van Roijen als diplomaat en als Nederlands onderdaan bezat, te beschrijven. Hierdoor zijn deze hoofdstukken op sommige momenten gewoon spannend om te lezen.

De tweede episode waarmee Van Roijens diplomatenleven kleur kreeg, lag in de jaren veertig. Van Roijen werd verrast door de onafhankelijkheidsverklaring en de felheid van de republikeinen van Java en Sumatra (151). Net zoals de meeste Nederlanders had hij sterk het idee dat Nederland als 'behoorlijke' kolonist optrad. Van Roijen keurde de Tweede Politionele Actie (1948-1949) goed en stemde in met het gebruik van geweld om de Republiek tot een coöperatieve houding te dwingen. De grote betekenis van Van Roijen lag in zijn rol als ambassadeur bij de VN en als onderhandelaar. Hij bezat de gave om op hoog niveau te zalven en te masseren. Hij slaagde erin Indonesische gesprekspartners met menselijkheid en respect te benaderen en tegelijk 'waardig en fier' de Nederlandse belangen te vertegenwoordigen. Het Van Roijen-Roemakkoord (1949) was het resultaat. Dit akkoord opende de deur voor een Ronde Tafel Conferentie, waar de onafhankelijkheid feitelijk tot stand kwam. Van Roijens houding werd geprezen, maar zeker ook bekritiseerd. Van Roijen had Indië prijsgegeven, zo klonk het. Maar de diplomaat was realist genoeg om te zien hoe zwak Nederland met de 'volhardingspolitiek' ten aanzien van Indonesië internationaal gezien stond. Uncle Sam had Nederland 'bij de kloten' (179). Nederland was gezakt 'voor het examen dat de geschiedenis ons opgeeft', zo schreef hij met gevoel voor dramatiek (207).

De derde belangwekkende episode in deze biografie gaat over Nieuw-Guinea gedurende de jaren vijftig en zestig. Mede door bemoeienissen van Van Roijen kon dit spannende internationale strijdpunt worden beslecht. Dat hierdoor de verhouding met zijn politieke baas minister Luns danig verstoord raakte, nam Van Roijen voor lief. Voor hem stond alles in het teken van het landsbelang. Van Roijen stond in groeiende mate ambivalent tegenover Amerika. Enerzijds was hij een 'halve Amerikaan' en had hij begrip voor hun standpunten inzake de Nieuw-Guinea kwestie. Anderzijds was hij juist erg kritisch over de betweterige 'I told you so'-mentaliteit van de Amerikanen (307). In de loop van de jaren vijftig daalde zijn vertrouwen in de Verenigde Staten als leider van het Westen (303). En naar mate de spanningen rondom Nieuw-Guinea culmineerden, nam dit vertrouwen nog sterker af.

Naast een uitvoerige beschrijving van deze drie kernepisodes weten de biografen op overtuigende wijze de ondoorgroendelijke diplomatenwereld inzichtelijk te maken. Ze beschrijven met veel gevoel wat in de diplomatieke kringen *bon ton* was en hoe het decorum eruit zag. Verder weten ze op knappe wijze een persoonlijk verhaal te verbinden met de dynamische wereldpolitiek van het midden van de twintigste eeuw.

Toch zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij de biografie. Zo komt het boek wat twijfelachtig op gang. Over de vroege jaren van Van Roijen is niet veel bekend. Woorden als: 'waarom... is niet duidelijk', 'waarschijnlijk', 'onbekend', 'ongetwijfeld', 'klaarblijkelijk niet', 'de bronnen zwijgen' zijn illustratief. Is dit erg? Misschien niet heel storend en soms zelfs onvermijdelijk, maar sierlijk is het niet. Verder is het jammer dat de religieuze flirts

die Van Roijens tijdens zijn studententijd en gedurende de oorlogsjaren had, niet verder worden uitgewerkt. Religie komt er in dit boek zeer bekaaid vanaf. Een nadere uitleg over Van Roijens religieuze vrijzinnigheid (92) was wenselijk geweest. Ook de politionele acties en de rol van Van Roijen daarin hadden een nadere uitleg en veroordeling verdiend. Tevens wordt er niet ingegaan op de Papoea-kwestie. De Papoea's wilden niet geregeerd worden door Soekarno en de zijnen, maar werden in de jaren zestig wel degelijk opgeslokt door de nieuwe staat Indonesië. Van Roijen moet hier toch een mening over hebben gehad. Daarnaast mist het boek een korte uitleg over het neo-ethische gedachtengoed dat (mede)oorzaak was dat veel Nederlanders Nieuw-Guinea nog altijd zagen als een 'op te heffen' ontwikkelingsgebied. Hoe stond Van Roijen tegenover het dit ethisch-moralistische mantra van sommige conservatieven, met hun nostalgische zucht naar het oude ethische dogma van bewindsmannen en topbestuurders als A.W.F. Idenburg (1861-1935)?

Twee auteurs voor één biografie. Het klinkt als een recept voor falen. Dit beseffen beide biografen zich terdege, getuige hun verantwoording hierover (509). Toch leest het boek als een trein. In twaalf goed leesbare hoofdstukken wordt het diplomatieke leven van Van Roijen ontleed. Het boek bevat een duidelijke verhaallijn, zonder storend verschil in schrijfstijlen. De bronnen worden zoveel mogelijk weergegeven in eigen woorden, dus geen overbodige of lange citaten. Dit komt de leesbaarheid absoluut ten goede. De diplomatenwereld van Van Roijen komt daadwerkelijk tot leven. Al met al is deze biografie een kloek, rijk gedocumenteerd en goed leesbaar boek. Compositorisch zit het gedegen in elkaar. Beide biografen tonen aan dat zij goed thuis zijn in de onderzoeksmaterie. Dit boek is een aanwinst voor het relatief onbekende sub-genre van de diplomaten-biografie. Voor wie iets wil begrijpen van de wereldpolitiek van midden twintigste eeuw en de rol van Nederland daarin is dit boek een aanrader.

Hans van der Jagt, Vrije Universiteit Amsterdam

Marita Mathijsen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2013, 511 pp., ISBN 9789460041440).

Al wie zich met het verleden bezighoudt, moet zich verhouden tot de negentiende eeuw. Uit die tijd immers dateert onze historische infrastructuur, in de vorm van musea, historische verenigingen, leerstoelen en tijdschriften. In die tijd werden, in seminaria en privatissima, de historische methoden gecodificeerd waarin studenten geschiedenis nog altijd worden onderwezen. Uit die negentiende eeuw dateren ook de grote, soms bijna onuitroeibare verhalen over ‘onze’ heroïsche opstand tegen Spanje, de protestantse wortels van het kapitalisme of de val van het Romeinse Rijk. Een leraar geschiedenis met een schoolplaat aan de wand van het lokaal, een museumdirecteur met een collectie historieschilderkunst en een academicus die de nationalistische verkaveling van de Europese geschiedschrijving probeert te doorbreken – zij allen voelen zich op hun manier schatplichtig aan of opgescheept met negentiende-eeuwse erfenissen.

Om deze reden blijft de negentiende-eeuwse historische cultuur niet alleen een fascinerend onderwerp, maar ook een thema dat historici dwingt zich een houding te bepalen. Past hun dankbaarheid voor de instituties en de publieke interesse in geschiedenis die deze negentiende eeuw hun gebracht heeft? Moeten ze de historische methoden van negentiende-eeuwse historici toepassen op historische interpretaties die de negentiende eeuw heeft voortgebracht, om daarmee de fouten van hun negentiende-eeuwse voorgangers te corrigeren, maar tevens in hun voetspoor verder te werken? Of kunnen ze zich die negentiende-eeuwse historische cultuur, vrij naar Goethe, maar beter ‘vom Halse schaffen’ vanwege het nationalisme, het historisme en het positivisme waarmee ze was doordeseemd? Sinds de vroege twintigste eeuw is deze laatste strategie omarmd door zulke uiteenlopende ‘antihistoristische’ denkers als Virginia Woolf in de literatuur, Walter Benjamin in de filosofie, Karl Barth in de theologie, Claude Lévi-Strauss in de antropologie en Dipesh Chakrabarty in de geschiedwetenschap.

Hoewel geen van deze auteurs in *Historiezucht* ter sprake komt, laat Marita Mathijsens nieuwste boek zich lezen als een felle reactie op hun ‘weg met de geschiedenis naar negentiende-eeuws model!’ ‘Fel’ is misschien niet de beste karakterisering van een studie die vlot verhalend, enthousiast en onderhoudend is geschreven. Mathijsen is ook niet fel in de zin dat ze met collega’s de degens kruist over een controversiële theorie of interpretatie. Maar wie nagaat wat voor een houding

Mathijsen aanneemt tegenover haar object van studie – iets deftiger gezegd: wat voor een subjectpositie zij betreft – kan niet anders dan concluderen dat zij zich krachtig distantieert van elk modernistisch of postkoloniaal verzet tegen Europa's negentiende-eeuwse historische cultuur. Beslist werpt ze zich op als *liefhebber* van de negentiende eeuw. *Historiezucht* is een met passie en overtuiging geschreven ode aan de negentiende-eeuwse Nederlandse historische cultuur.

Deze ode neemt primair de vorm aan van een evocatie. Mathijsen wil invoelbaar maken hoe het verleden in de negentiende eeuw 'ontdekt' werd en wat deze ontdekking met mensen deed. Daartoe wandelt ze met Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp over het Nederlandse platteland, stapt ze een negentiende-eeuws museum binnen, bezoekt ze het Amsterdams Gymnasium (het latere Barlaeus) waar ze Willem Hofdijk over Maurits en Oldenbarneveldt hoort doceren en bladert ze door een schoolboek uit 1855 om te zien hoe Jan van Schaffelaar heroïsch van de Barneveldse toren sprong. Daarbij hanteert Mathijsen typisch negentiende-eeuwse stijlmiddelen als fictieve dialogen tussen een boer en zijn vrouw die de stenen in hun akker leren zien als restanten van het kasteel van de heren van Egmond. Voeg daarbij de vele (kleuren)illustraties die het boek opluisteren, en het is duidelijk dat *Historiezucht* een feest is voor wie zich even in de negentiende eeuw wil wanen.

De dragende gedachte van Mathijsens boek is dat het verleden in deze negentiende eeuw 'gedemocrateerd' werd – een losjes gebruikte term die verwijst naar onder andere kwantitatieve groei ('Het aantal actieve geschiedbeoefenaars nam evenredig toe met het aantal passieve geschiedliefhebbers'), kwalitatieve uitbreiding (geschiedenis werd een thema in de literatuur, de schilderkunst, de architectuur en de muziek) en publieke toegankelijkheid van het verleden (musea stelden de gewone man of vrouw in staat prerafaëlitische kunst met eigen ogen te aanschouwen). Al legt Mathijsen niet uit of deze democratisering een *top-down* proces was, zoals verondersteld in liberaal-burgerlijke noties van 'beschaving' en 'volksopvoeding', en/of dat ze werd aangejaagd door een toenemende vraag van burgers, het resultaat was niettemin dat het verleden voor het eerst in de geschiedenis 'algemeen cultuurgoed' werd.

Hier doet Mathijsen overigens wel een beroep op het vertrouwen van haar lezers, want aan een vergelijking met de zeventiende of achttiende eeuw, die zou moeten uitwijzen dat burgers in het *ancien régime* minder in het verleden waren geïnteresseerd dan hun negentiende-eeuwse nazaten, waagt zij zich niet. Het wachten is dus nog op iemand die deze vergelijking ter hand neemt, in een kritische toetsing van Reinhart Koselleck-achtige moderniseringstheorieën, en daarbij zo mogelijk scherp onderscheidt tussen uiteenlopende vormen die interesse in het verleden kan aannemen – of zelfs tussen uiteenlopende *verledens* waartoe mensen zich kunnen verhouden. Net zoals twintigste-eeuwse 'antihistoristen' geen desinteresse in het verleden kan worden verweten – hun bezwaren richtten zich slechts op de specifieke *manieren* waarop het verleden in de negentiende eeuw werd gerepresenteerd – zouden vroegmoderne

burgers wel eens hun eigen, voor negentiende-eeuwers minder herkenbare vormen van historisch besef kunnen hebben gehad.

Trouwens, ook in de negentiende eeuw is wat dit betreft meer variatie te vinden dan Mathijsen suggereert. Naast alle liberale protestanten die haar boek bevolken, telde Nederland in 1849 niet minder dan 38,3 procent katholieken, die hun eigen redenen hadden om sterk in het verleden te zijn geïnteresseerd. Al noemt Mathijsen de katholieke schrijver Joseph Alberdingk Thijm in verband met de 'in-stand-houding onzer monumenten' waarvoor deze in 1848 pleitte, aan de weemoed naar de Middeleeuwen die spreekt uit *novelles* als *De organist van den Dom* gaat zij voorbij. Ook zwijgt ze over het gezag van 'oude schrijvers' onder gereformeerde piëtisten – een vorm van *Vergangenheitsbetrachtung* die, hoe afwijkend ook van liberaal-protestantse modellen, past bij Mathijsens democratiseringsthese, getuige alleen al de tientallen herdrukken in het fonds van Jan Hendrik Maatjes, die vroegmoderne religieuze teksten binnen het bereik van minder vermogende negentiende-eeuwse gereformeerden brachten.

Hoe dan ook, *Historiezucht* is een meeslepend boek van een bezielde verteller. Nog niet eerder verscheen in het Nederlandse taalgebied een studie waarin historisch onderzoek naar negentiende-eeuwse historische culturen zó toegankelijk en samenhangend wordt gepresenteerd. Als zodanig zou *Historiezucht* ook in het academisch onderwijs nuttige diensten kunnen bewijzen – als vertrekpunt, bijvoorbeeld, voor een tweedejaars werkcollege over negentiende-eeuwse historische cultuur. Als de studenten dan ook maar kritisch aan het denken worden gezet, omdat de subjectpositie van de bewonderaar overtuigender wordt naarmate zij nadrukkelijker met andere subjectposities in gesprek wordt gebracht.

Herman Paul, Universiteit Leiden

Edwin van Meerkerk, ***De gebroeders Van Hogendorp. Botsende idealen in de kraamkamer van het Koninkrijk*** (Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2013, 310 pp., ISBN 978 90 450 1933 8).

Rondom de herdenking van het tweehonderdjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden is inmiddels een flink aantal (populair)wetenschappelijke publicaties verschenen. De rode draad in de meeste boeken is de al wat langer bestaande gedachte dat het ontstaan van het Koninkrijk begrepen moet worden in de context van de woelige periode die eraan vooraf ging. 1813 markeerde niet zozeer een begin, als wel een nieuwe fase in het politieke moderniseringsproces van Nederland. Dat proces startte rondom het midden van de achttiende eeuw en leidde via Patriottentijd, Bataafse Republiek, Koninkrijk Holland en Franse Inlijving naar het Koninkrijk. De modernisering verliep niet lineair en ging gepaard met grote ideologische strijd en politieke conflicten die diepe breuklijnen door de samenleving trokken. De leden van de bestuurlijke elite in Nederland moesten keuzes maken: vóór of tegen Oranje, vóór of tegen een eenheidsstaat, vóór of tegen een democratische regeringsvorm. De keuzes die mensen op basis van verschillende motieven en omstandigheden maakten of moesten maken hadden vaak verstrekkende gevolgen voor henzelf en hun families.

Dat gold zeker voor twee broers die sterk betrokken waren bij de politiek rond 1800, Gijsbert Karel (1762-1834) en Dirk (1761-1822) van Hogendorp. Gijsbert Karel geniet vooral bekendheid als de *founding father* van Koninkrijk en grondwet, terwijl Dirk een belangrijke rol speelde als koloniaal hervormer. Beiden zijn dan ook onderwerp geweest van historische studie – afgelopen jaar verscheen er ook al een biografie over Gijsbert Karel – maar een echte dubbelbiografie was er nog niet. Die is nu geschreven door de historicus en cultuurwetenschapper Edwin van Meerkerk (Radboud Universiteit), die eerder al een dubbelportret publiceerde van stadhouder Willem V en prinses Wilhelmina. Een dubbelbiografie was volgens Van Meerkerk gewenst omdat de levensloop van de broers, die uiteindelijk aan weerszijden van het politieke spectrum terecht kwamen, het leven van veel tijdgenoten weerspiegelt. Het vervlochten verhaal van de Van Hogendorps dient dan ook als ‘een venster om een veel grotere geschiedenis in beeld te krijgen’ (18), een geschiedenis die inzicht moet bieden in de dilemma’s en keuzes waar men in het revolutionaire Nederland voor stond.

De biografie beschrijft chronologisch de levens van de beide broers, vanaf hun geboorte als telgen van een Rotterdams regentengeslacht. Het gezin Van Hogendorp valt

in 1773 uiteen, als vader Willem na zijn faillissement naar Java vertrok voor een nieuwe carrière als resident. Gijsbert Karel en Dirk werden naar de cadettenschool van het Pruisische leger in Berlijn gestuurd voor het vervolg van hun opleiding. Na de cadettenschool scheidde hun weg: Dirk vertrok naar de Oost om deel te nemen aan het koloniale bestuur, terwijl Gijsbert Karel na een reis door de jonge Verenigde Staten terugkeerde in de Republiek. Daar brak in de jaren 1780 de strijd tussen patriotten en orangisten uit. Gijsbert Karel werkte op dat moment aan een bestuurlijke loopbaan en zag zich in 1787 gedwongen een keuze te maken voor één van de twee kampen. Ondanks aanvankelijke sympathieën voor een aantal patriotse idealen koos hij uiteindelijk resoluut voor de stadhouder. Hij deed dat deels uit groeiende antipathie tegen het ideaal van volkssoevereiniteit, maar ook uit loyaliteit met de stadhouder en vooral diens vrouw Wilhelmina. Gijsbert Karel zou zijn hele leven trouw blijven aan de Oranjes, waardoor hij na de Bataafse Revolutie gedwongen was zijn ambten op te geven en zijn carrière als koopman voort te zetten. In 1813 kwam 'zijn' moment, toen de Fransen het land verlieten en Gijsbert Karel met een aantal zielsverwanten de terugkeer van de Oranjes voorbereidde. Vervolgens trad hij op als de belangrijkste auteur van de nieuwe grondwet, maar daarop volgde vooral teleurstelling. Veel van zijn constitutionele ideeën bleken niet haalbaar, en zijn relatie met koning Willem I was verre van hartelijk. In de laatste fase van zijn leven trad hij dan ook meer en meer op als criticus van het gevoerde beleid.

Het leven van Dirk volgde een vrijwel tegenovergesteld pad. Tijdens zijn verblijf in de Oost raakte hij onder de indruk van de idealen van de Franse Revolutie en hoopte hij het bestuur langs meritocratische lijnen te hervormen. Na het uitbreken van de Bataafse Revolutie koos hij onomwonden vóór het nieuwe revolutionaire bewind, waarop een bestuurlijke loopbaan in Bataafse en later Franse dienst volgde – eerst als gouverneur in Surabaya, later als diplomaat in Rusland en uiteindelijk als officier in het leger van Napoleon waarbij hij het tot *aide de camp* van de keizer schopte. Na de val van Napoleon en de terugkeer van de Oranjes werden veel voormalig patriotten weer in genade aangenomen, maar niet Dirk van Hogendorp. Zijn positie als generaal van Napoleon en zijn vermeende kwalijke rol bij de Franse plundering van Hamburg in 1813 hadden hem in de ogen van de koning onmogelijk gemaakt. Na de definitieve nederlaag van Napoleon bij Waterloo emigreerde Dirk gedesillusioneerd naar Brazilië, waar hij tot zijn dood een kleine plantage bestierde.

De biografie is duidelijk bedoeld voor een breed publiek, en vooral beschrijvend van aard. De lezer krijgt zo een goed beeld van de levens en persoonlijkheden van beide Van Hogendorps, die door de auteur met vlotte pen en gevoel neergezet worden. De gekozen aanpak leidt er wel toe dat de vraag hoe we hun keuzes moeten interpreteren en verklaren nauwelijks beantwoord wordt. De 'botsende idealen' uit de ondertitel van het boek worden wel genoemd, maar vrijwel niet uitgewerkt, geanalyseerd of geproblematiseerd. Daardoor wordt niet goed duidelijk hoe de politieke opvattingen van de broers zich nu precies tot elkaar en tot die van anderen verhielden, welke ontwikkeling ze doormaakten en hoe zich dat verhoudt tot de historiografie. Nieuwe inzichten op dit

vlak biedt het boek dan ook niet. Wat de auteur wel heel mooi laat zien dankzij de kosmopolitische levens van beide broers, is de internationale dimensie van het Nederlandse revolutietijdvak. Die dimensie speelt een ondergeschikte rol in veel van de recente literatuur over deze periode, maar deze dubbelbiografie toont dat dat soms ten onrechte is. Zo werden beide broers gevormd door hun opvoeding in Pruisen, Gijsbert Karel door zijn reis in de VS en kunnen Dirks revolutionaire opvattingen alleen begrepen worden tegen de achtergrond van het koloniale bestuur. In die zin staat dit boek wel degelijk voor een grotere geschiedenis.

Mart Rutjes, Universiteit van Amsterdam

Donna Merwick, ***Stuyvesant Bound: An Essay on Loss across Time*** (Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2013, 221 pp., ISBN 978 0 8122 4503 5).

Voor de Nederlandse geschiedschrijving over Peter Stuyvesant was Donna Merwicks ontmanteling van de mythevorming over deze laatste Nederlandse gouverneur van Nieuw Nederland niet nodig, voor de Amerikaanse wel. Zowel het artikel van Henri en Barbara van der Zee in *BMGN* 97:3 (1982) als diverse artikelen in de bundel *Amsterdam-New York* (G. Harinck en H. Krabbendam (eds.)) uit 2005 zetten Stuyvesant neer als een voorzichtig en verstandig bestuurder die tijdens zijn zeventienjarig bewind (1647-1664) Nieuw Nederland zag uitbreiden en opbloeien. Dat lag overigens niet aan hem alleen: de West-Indische Compagnie had in 1640 afstand gedaan van haar handelsmonopolie ter plekke en de landbouw was een grotere plaats gaan innemen naast de oorspronkelijke handel in onder meer bont. Daarentegen zette Russell Shorto, die zonder Nederlands te kunnen lezen een boek over Nieuw Nederland publiceerde, in 2004 in *De Groene Amsterdammer* Stuyvesant zonder meer neer als een vertegenwoordiger van de WIC, namelijk als ‘koopman-slavenhaler-opportunist’. Dat was voor de kleine biografie door één van de auteurs van *Amsterdam-New York* in 2009 het licht zag (Jaap Jacobs, *Petrus Stuyvesant: een levensschets*), maar de traditie waarvan Shorto deel uitmaakt, staat stevig in de schoenen. Dat valt af te leiden uit het kruit dat Merwick op de bladzijden 133-157 verschieft. Zij laat daar zien dat boeken als Washington Irvings *Knickerbocker History of New York* uit 1809 vooral geplaatst moeten worden in het licht van interne discussies die in de negentiende eeuw in de Verenigde Staten werden gevoerd. Deze boeken maakten wel dat Stuyvesant daar de naam kreeg van een ouderwetse alleenheerser die vanuit Nieuw Amsterdam een niet levensvatbaar continentaal-Europees bewind in stand hield tot de meer democratische Engelsen het omvormden tot het dynamische New York. Deze mythevorming werd in 2005 ook al gememoreerd en bestreden in *Revisiting New Netherlands* (J.D. Goodfriend (ed.)).

Merwick, een Amerikaanse die in Australië woont en schrijft, publiceerde met *Stuyvesant Bound* haar vierde boek over Nieuw Nederland. Zij wil het multiculturele vroege Amerika blootleggen en zo het referentiekader van haar landgenoten, dat bijna automatisch ‘de natie’ lijkt te zijn, *im Frage* stellen. Kijk vanuit de zeventiende eeuw naar Stuyvesant, is haar boodschap – onder meer aan het adres van Shorto. Een biografie is *Stuyvesant Bound* trouwens niet: dé biografie, geschreven door Jaap Jacobs, wordt

binnen afzienbare tijd verwacht. Merwick noemt haar studie een essay en neemt met de lezer drie thema's door die Stuyvesants zeventien jaren bepaalden: plicht, geloof en verlies.

Het eerste thema draait om Stuyvesants verhouding tot de West-Indische Compagnie. Merwick beschrijft de gouverneur als een loyaal uitvoerder van een bewind-op-afstand dat grillige trekken vertoonde en zich kenmerkte door besluiteloosheid. Als er al iets mankeerde aan het Nederlandse bestuur vanuit Nieuw Amsterdam, dan lag dat eerder aan de structuur die er vroeger in de eeuw voor gekozen was – op grond van gewoontes uit de Lage Landen – dan aan de man die vanaf 1647 aan het hoofd ervan stond. Zeker vanaf 1655 identificeerde Stuyvesant zich meer met Nieuw Nederland dan met de WIC die bijvoorbeeld voortdurend verzuimde hem de benodigde soldaten te sturen. Een handelsonderneming moet ook geen kolonie gaan besturen, lijkt de boodschap. Merwick besteedt overigens weinig aandacht aan de moeilijke tijd die de WIC in het midden van de zeventiende eeuw doormaakte. Zij staat wel stil bij de eigenaardige houding van de Compagnie in 1666, toen Stuyvesant naar Nederland was gekomen om zich ten overstaan van de Staten-Generaal te verantwoorden voor zijn overgave van de kolonie. De WIC, die eerder Stuyvesant de schuld in de schoenen schoof, beweerde nu 'geen partij' meer te zijn. Vervolgens lieten de Staten-Generaal de kwestie op haar beloop.

Dat Stuyvesant een aanhanger van het calvinisme was, is alom bekend. Merwick maakt duidelijk dat dit destijds in het geheel niet werd geproblematiseerd. Zij benadrukt dat de gouverneur de kolonisten persoonlijk verantwoordelijk stelde voor het behoud van de orde in Nieuw Nederland en van de vrede met de omringende indianen. Overtreders van de gestelde orde, die evengoed religieus als seculier was, brachten Gods toorn over de kolonie en daarvan waren confrontaties met de indianen het gevolg. Redeneringen als deze pasten in een manier van denken die in Nederland sinds de Reformatie voet aan de grond gekregen had en waarin ook biddagen – frequent door Stuyvesant uitgeschreven – een rol speelden. Merwick wijst erop dat de vervlechting van het godsdienstige met het seculiere niet zozeer getuigt van een strikt calvinistische opstelling, als wel van een voor die tijd normale visie op de overheid: 'Lawmaking was simply not a secular enterprise' (13).

Als het gaat om het verlies van Nieuw Nederland aan de Engelsen, beschrijft Merwick de moeilijke positie waarin het gebied van meet af aan verkeerde. Het was omringd door Engelse kolonisten die voortdurend uitprobeerden hoever ze konden gaan in het bruuskere van het Nederlandse gezag (125). Het fort van Nieuw Amsterdam was amper verdedigbaar, de WIC stuurde geen schepen, de burgers wilden nauwelijks bijdragen aan een verdediging, het kruis deugde niet en Stuyvesant wilde geen vijandelijkheden beginnen om geen Engelse tegenreactie uit te lokken. Het vermijden van dat laatste was hem ook vanuit Nederland opgedragen (127). Onmacht alom. Wat lag er méér voor de hand dan om na de overgave – in het zicht van vier Engelse schepen met soldaten – de gouverneur maar als zondebok op te voeren? Merwick karakteriseert de aanloop tot deze uitkomst als 'decisions not to decide' (126) en trekt een parallel met de

Nederlandse aanwezigheid in Srebrenica in 1994-1995. Men leek toen eveneens in het zicht van een overmacht te denken: wij vallen buiten de normale kaders waar 'macht' het laatste woord heeft en het volstaat wanneer wij 'er zijn' (34, 111). Of deze 'lange lijn' in de geschiedenis van de Nederlandse overheden inderdaad bestaat, is een interessant punt van discussie. Ik moest zelf bij de eigenaardige houding van WIC en Staten-Generaal ten opzichte van Petrus Stuyvesant in elk geval denken aan de ambtenarenzuivering na de Tweede Wereldoorlog, toen ook een aantal bekwame en niet per se 'foute' bestuurders tussen kaai en schip vielen – onder meer naar aanleiding van het zgn. KB F-221.

Merwick verdedigt de laatste gouverneur van Nieuw Nederland met verve. Zijn leven was geen mislukking, zegt zij, zoals een deel van de geschiedschrijving suggereert (xviii). Het 'bound' uit de titel van het essay verwijst naar Stuyvesants gouverneurschap en zijn behoren tot een geloofsgemeenschap – in beide had hij zeker niet gefaald. Stuyvesant overleed in 1672, vijf jaar na zijn geruisloze terugkeer naar zijn boerenbedrijf op Manhattan Island.

Jan Zwemer, Serooskerke

Giselle Nath, ***Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*** (Antwerpen: Manteau, 2013, 316 pp., ISBN 978 90 223 2815 6).

Is er nog iets nieuws over de Eerste Wereldoorlog te melden? Onze bibliotheken bulken van literatuur over oorlogsvoering, bezetting, werkloosheid, migratie, honger, zwarte markt, haat, ziekten, angst en veel meer kommer en kwel. De herdenkingen in 2014, 2015, 2016, 2017 en 2018 (én 2019 met de afloop) zullen allicht de planken nog meer vullen met monografieën, verslagen van colloquia, catalogi van tentoonstellingen en koffietafelboeken, waarbij herhalingen helaas niet worden vermeden. Is er nog ruimte voor iets nieuws? Ja, zonder twijfel, en Giselle Nath toont hoe dat moet. In *Brood willen we hebben!* bewijst ze dat het vak van historici alles heeft te maken met verbeeldingskracht, heuristiek en interpretatiegevoel.

Bijna alles aan dit boek is goed. Het is vlot geschreven, werpt een originele blik op het dagelijks leven, maakt zinvol gebruik van foto's en getuigenissen (die als bewijs worden gebruikt en niet als onbeduidende illustratie), en heeft oog voor concepten en theorieën (die geen dode letter blijven en op toegankelijke wijze worden voorgesteld). Ik genoot van veelzeggende details, zoals de wijze waarop sommige bakkers omgingen met meel dat hen werd geleverd door de hulpverleners: zij bezondigden zich aan brood bakken onder het gewicht, taartjes bereiden, drievoudige rantsoenen geven en andere incivieke praktijken (92-93). Bovendien worden bronnen en literatuur achteraan in het boek vermeld in 775 (!) voetnoten (met dank aan de uitgever, hoewel een alfabetische literatuurlijst afwezig is). Voor ik uitleg waarom ik *bijna* alles aan dit boek goed vind, moet de lezer van deze recensie weten waarom dit boek gewoon zeer goed is. De auteur bekijkt het dagelijks leven vanuit het sociaal beleid met oog voor alle actoren, wat haar brengt bij nationale en lokale figuren zoals organiserende voorzitters en leden van allerhande comités, protesterende volkswomen en steuntrekkers, en nauwgezette dagboekauteurs. Zij doet dit in vier delen. Het eerste brengt de (korte) geschiedenis van de sociale politiek, wat de auteur toelaat benaderingen te introduceren (verborgen vertogen [*hidden transcripts*] van J. Scott; plantrekkerij [*se débrouiller*] van M. de Certeau) en concepten toe te lichten (sociaal beleid; honger). Het tweede deel beschouwt de nood en de noodhulp in het bezette België. Dit deel slaagt erin de vrij gekende geschiedenis van het *Comité national de secours et d'alimentation* op een frisse manier te brengen, gesteund op oude en recente geschiedschrijving, contemporaine bronnen, eindwerken

en archieven. Relevant is de aandacht voor de conflicten rond het *Comité national* (onder meer tussen Amerikanen en plaatselijke notabelen), de positie van de activisten ten aanzien van dit comité en de rol van werkgevers en middenstand.

In de delen 3 en 4, het gros van het boek, belicht Giselle Nath twee ruimten: een dorp van amper 5.000 inwoners in West-Vlaanderen (Aartrijke) en een stad van meer dan 160.000 inwoners in Oost-Vlaanderen (Gent). Zij wil daarmee oorlogservaringen nuanceren. Natuurlijk zijn beide ruimten niet representatief, maar dat kan en hoeft ook niet. Groot voordeel van dit indringend tunnelzicht is dat de lezer dicht bij een historische realiteit komt, met aandacht voor spanningen, tactieken, hulpverleningen en leed. Het deel over Aartrijke wordt uitgebreid ingeleid (grond- en huizenbezit, werkgelegenheid, grondgebruik, samenstelling gemeenteraad, verenigingsleven), waarna het oorlogsverhaal van het dorp wordt verteld aan de hand van het dagboek van Jules De Puydt, welgestelde brouwer en landeigenaar. Dit is een pientere vondst, want het dagboek werpt licht op vele aspecten van de bezetting, de nood, de hulp en de actoren. Eén voorbeeld van de rijke oogst uit dit dagboek: het bleek mogelijk de maandelijkse evolutie te geven van boetes, opgelegd door het Duits militair bestuur aan individuen en de gemeente (205). Uiteraard klinkt de visie van de schrijver luid door in dit dagboek, maar Nath verliest dit geen moment uit het oog. Bovendien combineert zij deze bron met informatie uit tal van andere bronnen (lokale archieven, heemkundige tijdschriften, eindwerken). Het deel over Gent verschilt van dit over Aartrijke in vele opzichten. Het is korter (40 pagina's tegenover 101), is anders opgebouwd (geen preambule over de economie, de politiek en het sociale leven van de stad), en mist een rode draad (zoals De Puydts dagboek met betrekking tot Aartrijke). Het is echter een sterk hoofdstuk omdat het licht werpt op doorgaans duistere aspecten zoals gepolitiseerde hulpverlening, plunderingen, diefstal en betogingen. Vrouwen speelden de hoofdrol bij deze laatste, wat de auteur toelaat volop de schijnwerper te richten op vrouwenleed en -protest: zij zouden niet alleen de grootste slachtoffers van tekorten en honger zijn geweest, maar ook daartegen het vaakst hebben geprotesteerd op diverse manieren.

Een gevatte epiloog rondt het boek af. Alle lijnen lopen daarin samen. Dit toont de complexiteit van de oorlog bijzonder goed aan, zelfs op basis van slechts twee gevallen. Deze acht bladzijden epiloog geven uitermate veel inzicht in het dagelijks leven in bezet België.

Dat laatste zinnetje brengt me meteen bij de vraag waarom ik vind dat *bijna* alles aan dit boek goed is. Een historiografisch overzicht ontbreekt, waardoor de lezer niet weet waarom dit een belangrijk werk is. Wat draagt het bij tot wat? Waarom is het nuttig een antwoord te zoeken op de vraag 'Hoe zag de oorlog eruit in de dorpsstraat en de huiskamer?' (10). De auteur kent allicht het antwoord, wat onder meer blijkt uit de epiloog waar de acties van de 'massa als minstens even doorslaggevend (als deze van de elite)' worden geduid bij het ontstaan van de verzorgingsstaat (263). Immers, de 'massa' (re)ageert op basis van praktijken, angsten en dromen die wortelen in het dagelijks leven. Kennen van dit dagelijks leven leidt tot inzicht in gedragingen en beslissingen (ik leer

niemand iets nieuws, natuurlijk). Verantwoording van keuzen had dus iets uitgebreider gekund door het boek te situeren in de geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog. Een tweede punt dat mijn 'bijna' verklaart, heeft te maken met het feit dat het dorp en de stad apart worden beschouwd, maar er niet wordt gepeild naar de relatie tussen stad en platteland in het algemeen. Smokkelen ('blauwen' in Aartrijke) komt aan bod, maar de auteur heeft geen oog gehad voor een systematische kijk op een relatie die tijdens de oorlog en vooral na november 1918 als bijzonder problematisch werd gezien (einde november 1918 had minister Joseph Wauters het in dat verband over haat in de steden ten opzichte van het platteland).

Verder zijn er nog kleine onnauwkeurigheden (er zijn twee grafieken 9: één op pagina 192 en een andere op pagina 205), overdrijvingen (in mijn ogen, een miserabilistisch beeld van het lot van de arbeidersklasse in 1913 ['iets beter gevoed en gekleed dan in 1840'], 36), onnodige toevoegingen (tweemaandelijkse voortschrijdende gemiddelden, grafieken 9), soms warrige voorstellingen (de financiële toestand, 55) en onduidelijke definities (*hidden transcripts*: 'de gedachtegang die alleen in de coulissen aan bod mag komen', 108). Echter, het zijn uitsluitend fanatici die zich hieraan een beetje storen. Dit boek is een verrijking en zal de professionele en breed geïnteresseerde lezer even zeer aanspreken als de zoeker naar pertinente anekdotes.

Peter Scholliers, Vrije Universiteit Brussel

Ben de Pater en Tom Sintobin (eds.), ***Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900*** (Hilversum: Verloren, 2013, 271 pp., ISBN 978 90 870435 2 0).

Zilte zeelucht, zand, zwemmen, zon en flaneren over de boulevard – badplaatsen hebben zo hun eigen aantrekkingskracht. Plaatsen zoals Scheveningen en Zandvoort staan voor velen gelijk aan toerisme en strand. Waar in Noord-Europa badplaatsen rond 1900 nog populair zijn als mondaine ontmoetingsplaatsen, is er tegenwoordig vooral goedkoper vertier voor de massa. Toch waren deze plaatsen niet altijd verbonden met dagjesmensen die willen ontsnappen aan de dagelijkse sleur, maar eerder met visvangst en narigheid. Wie er niet werkte, had er weinig te zoeken. Pas in de negentiende eeuw biedt het moderniserend Europa de omstandigheden en mogelijkheden voor toerisme en ontstaan de eerste badplaatsen. Hoe zagen deze badplaatsen eruit tijdens hun hoogtijdagen rond de eeuwwisseling? Het boek *Koninginnen aan de Noordzee* nodigt de lezer uit tot reflectie op het leven in de badplaatsen. De ondertitel *Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900* schept verwachtingen over nieuwe inzichten en duidingen van die bewuste badcultuur.

De lezer wordt niet teleurgesteld. Als er één ding duidelijk wordt uit deze bundel is het wel dat er in badplaatsen zoveel meer gebeurde dan baden en zonnen. De badplaats wordt rond 1900 een ‘exclusieve ontmoetingsplek’ voor de elite die ‘een vlucht uit de sociale realiteit betekende’ (178). Een plek met de meest bijzondere gebouwen, waar orkesten klassieke concerten verzorgen en kunstenaars verpozen. Met Scheveningen en Oostende als de koninginnen onder de badplaatsen in hun eigen land. Centrale doelstelling van de bundel is deze ontwikkelingen in deze twee plaatsen en meer algemeen die van de Noordzeeplaatsen in Nederland en België in de decennia rond 1900 te schetsen. Het boek presenteert een ‘mengeling van perspectieven’ op de badcultuur vanuit de architectuur, fotografie, mode, schilderkunst en cultuurgeschiedenis. De auteurs uit Nederland en België behandelen in veertien hoofdstukken, waarvan één inleidend hoofdstuk, de ontwikkelingen in Scheveningen in vijf hoofdstukken en Oostende in acht artikelen. Hoewel hier en daar wat herhaling onvermijdelijk is en de vergelijking tussen de twee landen niet altijd evenveel resultaat oplevert, geeft de bundel als geheel een geslaagd, gelaagd en veelzijdig portret van de twee badplaatsen. Sterk

daarbij is ook de goed geschreven inleiding op het thema waarin de situatie van modernisering in Europa en de opkomst van het toerisme als achtergrond wordt neergezet voor de nieuwe populariteit van badplaatsen in de loop van de negentiende eeuw.

Uit het boek blijkt dat er niet één Scheveningen of Oostende was, maar een veelheid aan ervaring en uitzichten. Goed uit de verf komen bijvoorbeeld de verschillende onderdelen van het luxe leven in de badplaatsen van de rijken. Dames wandelden over de Koninklijke gaanderijen die Leopold II tussen 1902 en 1906 liet bouwen in Oostende (L. van Santvoort). Anderzijds hadden zij zich dan al uren bezig gehouden met de keuze van de juiste modieuze mantelpak van dunne stof voor in de warme zomer (R. Schoof, W. Mertens en K. van Godtsenhove). Vervolgens mocht een bad vanuit het privékoetsje onder het afdak langs de waterlijn natuurlijk niet ontbreken (R. van Schoor). De avonduren waren vrij voor diner en bal. Voor het leven aan zee baseren de auteurs zich op allerlei bronnen: bouwtekeningen, reclamemateriaal, foto's, kunstwerken, archieven en literatuur. Alle hoofdstukken zijn geïllustreerd en voorzien van voetnoten. Dat eerste maakt het lezen niet alleen extra plezierig, maar is voor sommige onderwerpen, zoals die over de relatie tussen de kunstenaar James Ensor en Oostende, ook cruciaal voor de argumentatie. Het uitgebreide kleurkatern met goede kwaliteit platen bij de stukken over mode, kunst, architectuur en reclame weerspiegelt de diversiteit van gezichten op de twee badplaatsen.

Klein bezwaar in de onderverdeling van de hoofdstukken per 'discipline' is dat echt verrassende invalshoeken vanuit interdisciplinair onderzoek door de lezer zelf moeten worden gezocht. De geschiedenis van de badkoets zou bijvoorbeeld tegelijkertijd inzicht kunnen geven in gebruiken rond het baden, vervoersmiddelen en de door Rob van der Schoor in zijn hoofdstuk zo uitstekend beschreven verbeelding van strand fantasieën en seksuele toespelingen in de poëzie. Echt origineel inzicht in de 'badcultuur' geeft ook Herwig Todts vanuit James Ensors visie op Oostende. In tekeningen en schilderijen verbeeldt Ensor zijn visie op het bijzondere gedrag van toeristen en de ontmoeting tussen burgerlijke badgasten en een volkse buurt. Een dergelijk hoofdstuk smaakt zeker naar meer.

Belangrijkste kritiekpunt is het gemis van verwijzingen naar de kern van waar het bij badcultuur, misschien niet meer alleen, maar nog steeds óók om draait: het doel van het baden. Hoewel de auteurs nadrukkelijk beschrijven hoezeer het leven in de badplaatsen te duiden is op basis van kleedgedrag of architectuur, bekruipt de lezer het gevoel dat er soms om de hete brei wordt heen gedraaid. Het idee van baden in zee wordt niet geproblematiseerd of gehistoriseerd, maar bleef vanaf begin negentiende eeuw wel een wezenlijk onderdeel van de 'badcultuur'. In het artikel over de architectuur van Scheveningen geeft Jennifer Meyer wel een korte beschrijving van het begrip 'baden' dat zowel zwemmen als kuren kon betekenen. Tegelijkertijd meldt zij dat met het toenemende toerisme de medische voorzieningen bijzaak werden (84). Bronverwijzingen naar medisch historische literatuur ontbreekt hier echter. Het is in geen geval

vanzelfsprekend dat het nemen van een bad hetzelfde betekende voor de mensen rond 1900 als voor ons nu. Getuige ook de aanwijzingen hoe wel of niet te baden door artsen uit die tijd. Dat was niet alleen moralisering van plezier voor ‘buitenaardse wezens die nog nooit met (zee)water hebben kennisgemaakt’ (71), maar juist een serieus teken van onbekendheid met het water. Behalve enkele minimale referenties naar de medische oorsprong en betekenis van de badcultuur blijft het idee van baden en hydrotherapie onbenoemd, waardoor een lezer gemakkelijk zijn eigentijdse invulling daaraan kan geven. De daadwerkelijke medische context van die periode, of in ieder geval een hoofdstuk over de ideeën en opvattingen of de gebruiken van (zee)baden in die periode ontbreekt. Ook de mogelijke relatie tot de hygiëne beweging eind negentiende eeuw, de herkenning van vele besmettelijke ziekten en de verschillende therapieën, zoals de thalassotherapie, blijven onbesproken. Een mogelijke relatie tussen de populariteit van het stoombad vanuit Turkije en het oriëntalisme in de architectuur zou interessant zijn om op de badcultuur te betrekken. Ook de balneologische activiteiten van de Scheveningse badartsen zoals W. Francken mogen in een bundel over badcultuur niet ontbreken. De continuïteit van het belang van het baden voor de gezondheid had al met al meer aandacht mogen krijgen. Ondanks dit gemis geeft de bundel veel inzicht in de opkomst (en ondergang) van de badplaatsen en hun cultuur vol vermaak.

Mieneke te Hennepe, Museum Boerhaave

Tom Pfeil, ***Van tollenaar tot poortwachter. Geschiedenis van de douane, de oudste rijksdienst van Nederland*** (Rotterdam: Trichis Publishing, 2012, 415 pp., ISBN 978 94 906 0853 8).

Van tollenaar tot poortwachter is door Tom Pfeil in opdracht van de Nederlandse douane geschreven. Hoewel dat niet expliciet is aangegeven kadert dit boek wellicht in de tweehonderdste verjaardag van deze overheidsdienst. Het is een kleurrijk boek met een moderne en verzorgde lay-out, niet in het minst dankzij de veelvuldige en goedgekozen illustraties. Bij elk plaatje staat de nodige uitleg, waardoor dit boek voor velen een aangenaam kijkboek zal zijn.

Achter de vele illustraties gaat een boeiend verhaal schuil en Pfeil weet hoe hij dat moet brengen. In een heldere en klare taal schetst hij de vele facetten van een minder bekende, maar daarom niet onbelangrijke overheidsdienst. *Van tollenaar tot poortwachter* telt vijf hoofdstukken, waarvan het eerste de lezer terugvoert naar de voorlopers van de douane ten tijde van de Republiek. Pfeil legt hier onder andere feilloos uit hoe douanerechten, in die tijd bekend als de convoeien en licenten, verschilden van de nauw verwante tolleren in het Ancien Régime. Dit is een belangrijk aspect, want maar al te vaak worden deze in de literatuur over één kam geschoren. In dit hoofdstuk komt ook heel mooi de spanning naar voren die ontstond toen het oude systeem van convoeien en licenten meer en meer onder druk kwam te staan ten tijde van de Bataafse Republiek. Onder de toenemende Franse overheersing ontstond zo een moderne douanedienst die in 1813 door het gloednieuwe Koninkrijk der Nederlanden grotendeels werd overgenomen. Daarmee laat de auteur nog maar eens zien hoe belangrijk de Franse overheersing was voor de modernisering van de Nederlandse instellingen.

De laatste vier hoofdstukken behandelen elk een specifiek thema, en zijn chronologisch gerangschikt van 1813 tot nu. Deze thematisch-chronologische benadering is een juiste keuze. De auteur laat goed zien hoe de douane constant werd geconfronteerd met zowel maatschappelijke als met technologische veranderingen, waardoor zij haar beleid telkens moest aanpassen. Het tweede hoofdstuk behandelt de douanewetgeving en de handelspolitiek. Centraal staat de langzame evolutie van protectionisme naar vrijhandel en de creatie van de gemeenschappelijke Europese markt na de Tweede Wereldoorlog. Deze ontwikkelingen hebben een grote invloed gehad op de werkwijze van de douane, die het nationale karakter heeft moeten inruilen voor een

Europees gericht communautair kader. In het derde hoofdstuk komt de administratieve organisatie van de douane aan bod. Net als veel overheidsdiensten heeft de douane in de loop van zijn bestaan de nodige reorganisaties gekend. Administratieve reorganisaties zijn niet altijd een dankbaar onderwerp om over te schrijven. Het pleit voor Pfeil dat hij hier enkel de grote krachtlijnen heeft geschetst, zoals de automatisering en digitalisering. Door af en toe een anekdote in te lassen heeft hij deze droge materie toegankelijk gemaakt. Het vierde hoofdstuk is, zoals de auteur al aankondigt in de inleiding, de 'pièce de résistance'. Hier kunnen we lezen over het dagelijkse werk van de douanier en de gang van zaken bij het in- en uitvoeren van goederen. Veel aandacht gaat uit naar de grote technologische veranderingen in verkeer en logistiek en wat dit voor de douane heeft betekent. Waar het in het begin van de negentiende eeuw nog mogelijk was om ergens aan de grens paard en kar aan een grondig onderzoek te onderwerpen zonder de handelsstromen volkomen te ontwrichten, is die procedure natuurlijk vandaag niet meer mogelijk. Pfeil laat zien hoe tegenwoordig de douane te werk gaat als bijvoorbeeld een paar duizend containers aankomen in de haven van Rotterdam. De ontwikkeling van hoe de douane de gangbare 'honderd-procentscontrole'-aankomst vervangen heeft door een 'risicogestuurde controle'-aankomst is bijzonder goed uitgewerkt. Ook laat Pfeil zien hoe de fiscale taken van de douane meer en meer naar het securitaire en sanitaire element zijn verschoven. Dergelijke passages zullen transporthistorici zeker kunnen boeien. Uiteraard komt in dit hoofdstuk ook het eeuwige 'kat en muis'-spel tussen de douaniers en smokkelaars uitvoerig aan bod. Het is het grootste hoofdstuk – ongeveer een derde van het boek – en het is duidelijk dat de auteur het met veel plezier heeft geschreven. Het vijfde en laatste hoofdstuk is ook nauw verbonden met het dagelijkse werk van de douanier. Het gaat hier over de sociale aspecten bij de douane. Zaken als recrutering, opleiding, carrièremogelijkheden, arbeidsvoorwaarden, de strijd voor een beter salaris en een wettelijke pensioenregeling komen hier uitgebreid aan bod. Sociale historici zullen hier zeker hun gading kunnen vinden.

Van tollenaar tot poortwachter is een mooi boek geworden, maar een diepgaande studie met vraagstelling is het niet. Uit het voorwoord en de inleiding komt duidelijk naar voren dat dit ook niet de bedoeling van de douane was toen ze Pfeil deze opdracht gaf. Het richt zich vooral op de geïnteresseerde lezer die een beter beeld wil hebben van de geschiedenis van de douane, en misschien zelfs nog meer over de moderne overheidsdienst die de douane vandaag geworden is. Maar gezien het feit dat er weinig studies voorhanden zijn over deze overheidsdienst, ziet het er wel naar uit dat het in de komende jaren wellicht het standaardwerk zal worden over de Nederlandse douane.

Om die redenen zijn een aantal kritische kanttekeningen wel op hun plaats. Men krijgt bij Pfeil teveel de indruk dat de douane op zich zelf staat. Het lijkt er soms op dat maatschappelijke veranderingen op de douane afkomen en dat zij volkomen afgezonderd van elke andere instantie een antwoord hierop formuleert. Dit is uiteraard niet zo, de douane maakte deel uit van een uitgebreid overheidsapparaat en voor elke grote beslissing is en was er een voorafgaand politiek en maatschappelijk debat. Dit is zo in

Nederland en zeker ook op Europees vlak. Ook valt het op dat bij de meest recente ontwikkelingen Pfeil wel heel erg lovend over de douane schrijft. Het lijkt er op dat hij naar een eindpunt toeschrijft, waardoor zijn verhaal een teleologisch kantje krijgt. Hierdoor krijgt men bijna de indruk dat de Nederlandse douane het hele Europese douanebeleid bepaalt tussen pakweg Hoek van Holland en Thessaloniki. Dit teleologisch kantje en het niet, of te weinig, kunnen plaatsen van de douane in de Nederlandse (en Europese) samenleving is een regelmatig terugkerend euvel in dit boek, maar nergens vond ik het zo prominent als in het tweede hoofdstuk. Hoe verhield het Nederlandse douanebeleid zich tot dat van de andere Europese landen? Was Nederland protectionistischer of juist niet, en wat waren daar de eventuele gevolgen van voor de handel en de douane? Maar ook in andere hoofdstukken kan men zich afvragen of er achter bepaalde ontwikkelingen geen grotere maatschappelijke bewegingen kunnen worden geduid. Wellicht is dit voor een deel te wijten aan het feit dat de auteur zich teveel baseert op de documentatie van de instelling zelf. Zeer merkwaardig is ook het feit dat Pfeil niets vertelt over de Nederlandse overzeese gebieden (Indië, Suriname, Antillen). Gezien het belang van de koloniale handel in de negentiende eeuw en de opkomst van de grootschalige drugshandel in het Caraïbisch gebied is dit op zijn minst vreemd te noemen. Het is jammer dat een bibliografie ontbreekt. Er is weliswaar een uitgebreid voetnotenapparaat, maar in een overzichtswerk zou een degelijke literatuurlijst toch aanwezig moeten zijn.

Deze punten van kritiek daargelaten, heeft Pfeil een voortreffelijk overzichtswerk geschreven, dat in de komende jaren zeker onmisbaar zal zijn voor elke historicus die zich met douane zal bezighouden. Met *Van tollenaar tot poortwachter* heeft de Nederlandse douane er ook een prachtig relatiegeschenk bij, een boek dat ongetwijfeld menig koffietafel zal sieren en waar naar hartenlust in gebladerd zal worden.

Michael-W. Serruys, Vrije Universiteit Brussel

Anton Poot, ***Crucial Years in Anglo-Dutch Relations (1625-1642): The Political and Diplomatic Contacts*** (Hilversum: Verloren, 2013, 192 pp., ISBN 978 90 8704 380 3).

Anton Poot's book, *Crucial Years in Anglo-Dutch Relations (1625-1642): The Political and Diplomatic Contacts*, was published only days after the death of the author in August 2013. Following his retirement as chairman and managing director of the Philips concern in the United Kingdom, the author devoted himself to the study of history, culminating in his Ph.D. from Royal Holloway College, University of London, where his supervisor was Pauline Croft. His book is based on his thesis, for which he also received guidance in aspects such as Dutch historiography and primary sources from Simon Groenveld, who also provided an introduction to the book.

The author is correct in characterizing the time frame 1625-1642 as one of crucial importance in Anglo-Dutch political and diplomatic relations, as this period witnessed a fundamental transition during which the United Provinces developed from a client owing fealty to England to a *de facto* independent state that felt confident enough to pursue its own strategic interests, to the extent of assertively ignoring English wishes and demands. Charles I, who was crowned King of England, Scotland and Ireland on 27 March 1625, regarded himself as the champion of international Protestantism and had inherited from his predecessors the role and self-image of benevolent patron towards the Dutch provinces in their rebellion against their Spanish overlord. This had its origin in the Treaty of Nonsuch of August 1585, in which Elizabeth I agreed to aid the Dutch by providing the States General with some 7,500 troops under the leadership of the Earl of Leicester. As security for future Dutch repayment of the expenses, England demanded control over the 'cautionary towns' of Brielle and Flushing, as well as the fortress Rammekens. In addition, Elizabeth received the right to appoint representatives to the Dutch Council of State. Leicester's mission was largely unsuccessful, and English control over the towns and the fortress had been relinquished in 1616, following repayment by the Dutch of their debt, yet the English perception of the Republic as a humble, subservient client remained unaltered.

Throughout his reign Charles continually attempted to exploit the United Provinces in the pursuit of his own foreign policies, even when these were diametrically opposed to Dutch strategic interests. His primary objective, Poot points out, was the restoration of his brother-in-law Frederick V, the Elector Palatine. Frederick, having

accepted the invitation of the Protestant Bohemians to be their champion in defiance of the Austrian Habsburgs, was defeated at the beginning of the Thirty Years' War, losing also the Palatinate. He and his consort, Charles's sister Elizabeth, the 'Winter King and Queen', were granted asylum by the States General and took up residence in The Hague. Charles hoped to use his ambassador's membership of the Dutch Council of State to direct the Republic towards military intervention against the Emperor. In this he was disappointed, however. The States General, undesirous of such direct involvement in the war, countered his cajolery by rescinding, in 1626, the English membership of the Council of State. From then on, mutual relations grew increasingly tense. Charles, who was anxious to safeguard his royal prerogative in foreign-policy matters from what he perceived to be attempts by Parliament to infringe it, exerted increasing pressure on the Dutch. He forcefully claimed satisfaction for the 'Amboyna Massacre', in which some English traders in the Indies had been accused of spying and executed by officials of the Dutch East India Company, and demanding that they support him in his war against France. Taking advantage of English naval dominance, Charles emphasized his practical and ideological 'sovereignty of the seas' by abrogating the right of Dutch fisherman to fish freely in the 'English Seas'. From 1633 onward, Charles sought the assistance of Spain in the matter of the restitution of the Palatinate. In exchange for cash and a vague promise of political support, he sent his warships to protect the transport of troops, ammunition and money to the Spanish Netherlands. In addition, he also offered the protection of English ports to Flemish privateers operating against Dutch shipping.

Despite these flagrant breaches of English neutrality, which were clearly detrimental to Dutch military interests, the United Provinces could ill afford an armed conflict with England and so could do little more than tentatively issue formal complaints and offer Charles a diplomatic alternative to his Spanish connection. In October 1639, however, the Battle of the Downs took place, in which a Spanish armada carrying military reinforcements for the Spanish Netherlands was decisively defeated, while sheltering in English territorial waters, by the Dutch fleet, despite prior warnings by Charles. This led to a sharp deterioration in Anglo-Dutch relations. Charles's domestic position had by now seriously weakened as a consequence of the growing opposition against his obstinate absolutist rule. With a civil war on his hands, Charles I sought to strengthen his ties with the House of Orange and the Republic by giving his daughter Mary in marriage to Willem II. In 1642 Queen Henrietta-Maria travelled to the Dutch Republic to pawn the crown jewels, in order to raise funds for weapons and ammunition to aid the Royalists. Charles had now thus become the supplicant, while the Dutch Republic had become a formidable naval power in its own right.

Crucial Years in Anglo-Dutch Relations (1625-1642) provides a solid analysis of a hitherto somewhat neglected period in English and Dutch history. Historians of English foreign policy tend to focus on the Elizabethan, Interregnum and Williamite eras, while relatively little attention has been paid to the early Stuart period. Remarkably perhaps, the period discussed by Poot seems also to have been overlooked by scholars specializing

in Anglo-Dutch political and diplomatic relations. Poot's highly traditionally Realist approach of international relations may not appeal to the more culturally-interested specialists in Anglo-Dutch relations, but his book certainly fills an important lacuna. In doing so, he makes clear how the Anglo-Dutch wars of the 1650s to the 1670s were in fact long in the making, despite the rapprochement resulting from the Willem-Mary marriage and Orange support to Charles during his Civil War.

Although the author has consulted archival sources and literature from both sides of the North Sea, the book provides a predominantly English perspective on Anglo-Dutch relations. Poot explains how Charles perceived these and why he believed he was entitled to meddle in Dutch politics, but offers little insight from a Dutch perspective. As a consequence, the Republic's role, except for violent interludes such as the Battle of the Downs, comes across as largely passive. Similarly, the reader receives only a vague impression of Charles's character and ideas. It is made clear that the restitution of the Palatinate was of the first importance for him, but the considerations that lay behind this strategic aim remain unclear. The same is true for the connections between English internal and foreign policy, and for the perception by Charles's subjects of Anglo-Dutch relations. Finally, more careful editing would have improved the readability of the text by inserting the numerous missing spaces that cause words to be run together.

Gijs Rommelse, Zoetermeer

Ronald Prud'homme van Reine, **Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw** (Utrecht, Amsterdam: De Arbeiderspers, 2013, 230 pp., ISBN 978 90 295 8741 9).

De moord op de gebroeders De Witt, op 20 augustus 1672, is een van de meest tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis. Merkwaaardig genoeg wordt die gebeurtenis uitsluitend behandeld in de marge van ander werk: als sluitstuk van een biografie, of in het voorbijgaan in geschiedenissen van de periode. Alleen al om die reden is het goed dat dit boek geschreven werd: nu staan alle bekende feiten over deze 'zwarte bladzijde' op een rijtje bij elkaar. De auteur heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de gang van zaken en vooral naar de achtergronden en mogelijke motieven van degenen die er direct bij betrokken waren. Naast bekende hoofdrolspelers als Willem Tichelaer, die Cornelis de Witt ervan beschuldigde een moordaanslag op de Prins te beramen, en Willem III zelf die steeds als kwade genius op de achtergrond werd gezien, zijn nu prominente rollen weggelegd voor de getalenteerde maar onevenwichtige vlootvoogd Cornelis Tromp en diens familie, en voor de Haagse zilversmid Hendrick Verhoeff.

De hoofdrol van de familie Tromp heeft Prud'homme van Reine, auteur van diverse werken over de Nederlandse marine in de zeventiende eeuw en biograaf van Piet Hein, Michiel de Ruyter en vader en zoon Maerten en Cornelis Tromp, op het spoor gezet van dit verhaal. In zijn biografie van de Trompen had hij de betrokkenheid van Cornelis bij de bloedige gebeurtenissen van augustus 1672 al uit de doeken gedaan; nu is het tot op de bodem uitgezocht.

Uit dit boek wordt duidelijk dat in Den Haag een aantal partijen rondliep die het goed zou uitkomen als Johan de Witt er niet meer zou zijn. Cornelis Tromp meende dat zijn loopbaan door De Witt geknakt was. Verhoeff staat model voor een aanzienlijke groep Haagse burgers die opgehitst was door verhitte pamfletten en andere uitingen in het publieke domein waarin De Witt verantwoordelijk gehouden werd voor alles wat er mis was in de Republiek en hij met de dood werd bedreigd. Willem III liet zich op dergelijke taal nooit betrapten, maar bood bescherming aan een drietal jongelui die in juli een aanslag op het leven van De Witt hadden gepleegd. De stadhouder werd ook daags voor de moord gesignaleerd bij een heimelijke vergadering met precies de lieden uit zijn omgeving die op de fatale dag zelf de leiding leken te hebben over de volksbeweging

vanuit een vlak bij de Gevangenpoort gelegen etablissement. Later bezorgde hij mensen als Verhoeff en Tichelaar jaargelden en ambten.

Het beeld van de politieke onderwereld in Den Haag dat oprijst uit dit boek, kan niemand vrolijk stemmen. De meeste personages die bij naam in dit boek voorkomen, werden vroeg of laat in hun leven betrappt op geweldpleging, corruptie of gewoon incompetentie. Het zijn geen verheffende karakters. Maar daarin schuilt tegelijkertijd een zwakte van dit boek. De contrasten tussen de 'good guys' (gebroeders De Witt) en de 'bad guys' worden door Prud'homme van Reine scherp getekend. Niemand die betrokken is bij een volksgericht kan aanspraak maken op een vlekkeloos karakter. Maar de hele aanpak van het boek suggereert dat het een kwestie van persoonlijkheden was, en ontnemt daardoor het zicht op de structurele aspecten van de moord. Die waren er toch ook. Immers, het politieke systeem van de Republiek beschikte nauwelijks over mechanismen om de volkswoede te kanaliseren. Terwijl uit recent onderzoek de reikwijdte van de publieke opinievorming meer en meer duidelijk is geworden, konden burgers met hun opvattingen in perioden van crisis nauwelijks uit de voeten. Ze hadden netjes een petitie kunnen indienen, zoals zo vaak gebeurde, maar iedereen wist dat die vervolgens wekenlang in een commissie zou verdwijnen. Bij acute kwesties was dat geen oplossing. Ook bestond er geen vooruitzicht dat de aangeklaagde politici bij de volgende verkiezingen uit het zadel gewipt konden worden. Daar kwam bij, dat de machtsbasis van de raadpensionaris zeer slecht omschreven was en grotendeels berustte op persoonlijke relaties die moeiteloos als corrupt konden worden afgeschilderd in de pamfletten die in dit jaar bij tientallen verschenen. Omdat oproeren desondanks zeldzaam waren in de Republiek, maakte De Witt zelf zich ook nog eens buitengewoon kwetsbaar door zonder enige bescherming over straat te gaan. De moordaanslag van een maand tevoren had hem niet van gedachten doen veranderen.

Verandert dit boek ons beeld van de moord? In detail zeker, en dat maakt het de moeite waard. Het is bovendien een spannend verhaal, zelfs voor wie de afloop al kent. Op hoofdlijnen kunnen we echter vaststellen dat de toedracht bekend was. Dat de Haagse schutterij, dus middenklasse, de fatale schoten loste en klappen uitdeelde, en niet het 'grauw', was al eerder vastgesteld. Een 'smoking gun' die Willem III als actief complotteur tegen het leven van zijn grote tegenstrever toont, heeft ook Prud'homme van Reine niet gevonden. Willems beloning van de daders was omvangrijk en stelselmatig en toont dus andermaal zijn goedkeuring voor hun optreden. Maar dat hij daar achter stond was ook al langer bekend. Het meest verrassende is misschien nog wel de mate waarin de gebroeders De Witt zelf, bijna tot op het laatste moment, ongewis waren van het gevaar dat ze liepen. Dat toont opnieuw aan hoezeer de moord op de gebroeders De Witt buiten de context viel van de normale politieke praktijken van de zeventiende-eeuwse Republiek.

Hans Sakkers, *Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, september-december 1944* (Soesterberg: Aspekt, 2013, 422 pp., ISBN 9789461532770).

Regionale of lokale geschiedschrijving biedt het voordeel dat het inzoomt op een overzichtelijk onderwerp. De bronnen kunnen grondig en uitputtend worden bestudeerd, het materiaal is immers beperkt van omvang. Geschiedenis krijgt een menselijk gezicht. In het geval van een niet al te ver verleden draagt de geschiedenis, nog voordat die tot ‘cultureel geheugen’ is gestold, nog de sporen van ‘communicatief geheugen’. De lezers van dergelijke geschiedschrijving kunnen die confronteren en aanvullen met hun eigen persoonlijke herinneringen. In Zeeland is Hans Sakkers een bekend historicus die reeds uitvoerig over de Tweede Wereldoorlog heeft gepubliceerd. In zijn laatste publicatie gaat het over Duitse militaire standrechtelijke executies tijdens de laatste maanden van 1944 in de provincie Zeeland.

Standrechtelijke executie wordt vaak verward met willekeurige moord of doodslag. Het standrecht is echter een onderdeel van de internationale militaire rechtspraak. Het volgt daarbij wel degelijk procedurele regels. Standrecht is een poging vanwege de militaire legerleiding om in extreme omstandigheden toch nog een ordelijk rechtssysteem te handhaven dat tegelijkertijd snel en efficiënt is. Want zelfs in een oorlog moeten regels en organisatie primeren. Het is een methode die in feite bedoeld is om willekeur te vermijden. Het kan worden uitgevoerd door een speciale militaire rechter, of in sommige gevallen door troepenofficieren die actief in het veld staan. Bijna altijd vindt standrecht plaats in een context die door militairen als een noodsituatie wordt beschouwd, zoals rebellie, desertie of een dreigende nederlaag. Standrecht is op de eerste plaats bedoeld voor militairen, die op een of andere manier van de overtreding van militaire wetten (de ‘soldateneer’ inbegrepen) worden beschuldigd. Maar het kan ook gebruikt worden tegen burgers in oorlogssituatie. De uitvoering ervan is vaak bedoeld als een waarschuwing naar de burgersamenleving toe om zich buiten de militaire gebeurtenissen te houden. Dat standrecht een soort algemeen aanvaarde ‘neutrale’ status kent, wordt aangetoond in de gevallen dat de vijandelijkheden al zijn gestaakt, maar het verslagen leger toch nog de kans krijgt om met zijn eigen deserteurs en verraders af te rekenen. Nog na 8 mei 1945 werden sporadisch executies van Duitse soldaten door Duitse officieren uitgevoerd (met medeweten en goedkeuring van de geallieerden).

Standrecht kent een lange historische traditie en kwam (komt) in bijna alle landen voor die zich in oorlogstoestand bevonden (of nog bevinden). Bekend zijn de massale executies van burgers tijdens de Commune van Parijs in 1871. België kende tijdens de Eerste Wereldoorlog de genadeloze Duitse terreur tegen burgers, onder het mom van strijd tegen de ‘francs-tireurs’. Gedurende de Eerste Wereldoorlog maakten de geallieerden veelvuldig gebruik van het middel van standrecht om weerwillige soldaten te straffen. Merkwaardig genoeg veranderde de houding van de geallieerden tijdens de Tweede Wereldoorlog radicaal. Psychologische hulp kwam in de plaats van het standrecht. Men had ondertussen ingezien dat draconische maatregelen niet hielpen en nauwelijks invloed hadden op de krijgskansen. Het tegenovergestelde gebeurde aan Duitse kant. Daar zou het standrecht juist veelvuldig worden toegepast tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Interessant is het feit dat in beide gevallen in feite sprake is van een soort leerproces. Situaties uit het verleden worden aangrepen om er lessen uit te trekken. De Duitsers hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog juist de chaotische nasleep van de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd. Het trauma van 1918 (terugtrekking, nederlaag, revolutie) diende tegen iedere prijs vermeden te worden. Tijdens de oorlogsjaren zelf vond men het niet nodig om standrecht uit te voeren. Dat veranderde met het geallieerde offensief in de zomer van 1944. In de laatste maanden van 1944/1945 grepen de Duitsers dan ook regelmatig terug naar het draconische middel van het standrecht. Slachtoffers waren Duitse militairen die van desertie werden beschuldigd of Nederlandse burgers die als gewapende partizanen werden beschouwd.

Uiterst gedetailleerd beschrijft Sakkers het verhaal van de verschillende standrechtelijke executies die van september tot december 1944 in Zeeland plaats vonden: van desertie beschuldigde Duitse soldaten, en van burgers die al dan niet na uitvoering van het standrecht werden geëxecuteerd. Sakkers beschrijft nauwkeurig zonder daarbij ethische kwalificaties uit te spreken. In bijna alle gevallen was er van rechtmatige actie sprake. Dat wil zeggen dat volgens de geldende rechtsregels de veroordeelden inderdaad schuldig waren. Sakkers plaatst de voorvallen niet alleen in een militairrechtelijke en militair-historische traditie, maar maakt impliciet ook vergelijkingen met wat zich nadien nog zou voordoen (de antikoloniale oorlog in Nederlands-Indië bijvoorbeeld). Door die veroordelingen en executies in een breder perspectief te plaatsen, komt de auteur ook tot meer algemene bevindingen die interessant zijn voor de sociale geschiedenis. De slachtoffers waren over het algemeen jong en laag geschoold. Sommigen behoorden tot het georganiseerde verzet, maar veel anderen hadden spontaan gehandeld.

Na de oorlog werden de geëxecuteerden opgenomen in het pantheon van nationale helden en ontbrandde de discussie of de Duitse verantwoordelijken een oorlogsmisdaad hadden begaan of niet. Ook hier toont Sakkers zich een nuchter historicus. *Sine ira et studio* beperkt hij zich tot een zakelijke beschrijving. De confrontatie tussen het ‘onpartijdige’ standrecht en het levenslange trauma voor de nabestaanden in

groot. Het oorlogsrecht is ongenadig. Zonder zich in morele oordelen te verliezen, heeft Hans Sakkers dat glashelder aangetoond.

Georgi Verbeeck, KU Leuven/Universiteit Maastricht

George Sanders, ***Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795*** (Hilversum: Verloren, 2013, 682 pp., ISBN 978 90 8704 348 3).

Met *Het present van Staat* levert George Sanders een belangrijke bijdrage aan het debat over medailles, of penningen, in Nederland. Het is de eerste uitgebreide studie naar de verschillende materiële vormen van beloning die in de Republiek, naast geld, werden uitgereikt.

Sanders laat op overtuigende en gedetailleerde wijze zien welke rol het ‘ordinaris present’, oftewel het standaardgeschenk van de Staten-Generaal, speelde in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw. De kettingen, ketens en medailles die werden uitgereikt benadert hij vanuit de traditie van ‘gift-giving’ in de Nieuwe Tijd, zoals die is bestudeerd als onderdeel van ‘diplomatieke geschiedenis, kunst-, en collectiegeschiedenis en geschiedenis van het hofleven’. Sanders wijdt zijn eerste hoofdstuk aan het beschrijven van de institutionele en internationale context van het standaardgeschenk. Hierin bekijkt hij de specifieke situatie in de Republiek, waar provinciale staten en generaliteitscolleges ook hun eigen geschenken bestellen, en vergelijkt hij die met de (diplomatieke) geschenken van Europese vorsten. Dit hoofdstuk, dat fungeert als een lange inleiding, maakt duidelijk dat Sanders zich richt op het diplomatieke geschenk. In totaal maakt dit type geschenk ongeveer zeventig procent uit van het geheel aan presenten.

Sanders benadrukt dat de aandacht voor de Republiek en met name de Staten-Generaal op het gebied van schenkingen achter blijft. Hij gaat daarom in de resterende drie hoofdstukken grondig te werk om deze achterstand weg te werken. Hij richt zich op drie aspecten van het proces van belonen: de procedures, de personen en de presenten. Elk aspect krijgt een eigen hoofdstuk waarin nauwkeurig wordt beschreven hoe met name de organisatie van het vereren in zijn werk gaat. Bij de procedures bekijkt Sanders hoe vereringen werden vastgesteld en hoe het goud werd gekeurd. De personen, ofwel gedecoreerden, deelt hij in naar functie, herkomst, verdienste en type verering. In het laatste hoofdstuk komen de presenten zelf aan bod en bespreekt Sanders de vorm, de afbeelding en de makers van de geschenken. Deze thematische behandeling van de drie hoofdcategorieën werkt goed en de tussenkopjes bieden overzicht bij het lezen van deze lijvige studie.

Het doel dat Sanders met zijn studie voor ogen heeft, komt het best tot uitdrukking in zijn conclusie. Hij wil namelijk onderzoeken of ‘de door de Staten-Generaal gegeven vereringen voldoende samenhang [hadden] om te kunnen spreken van een stelsel, van een modern decoratiestelsel’. Kortom, hij wil de situatie vergelijken met de huidige decoratiepraktijk. Vervolgens concludeert hij dat dit lastig is, omdat de vroege vereringen een ‘chaotische indruk’ maakten en er pas rond 1655 sprake was van ‘standaardisatie’. Bovendien waren de beloningen niet te vergelijken met het huidige hiërarchische stelsel waarin een nieuwe verdienste kan leiden tot bevordering in een hogere klasse in de orde. Door zich te richten op het huidige stelsel van beloningen laat Sanders echter een kans liggen. Hij had zijn boek namelijk ook in het debat over de penning als medium kunnen plaatsen, zoals dat nu plaatsvindt in Nederland en Duitsland.

Sanders' boek sluit duidelijk aan bij een hernieuwde belangstelling voor penningen. Dit is onder andere te zien in de tentoonstelling ‘Hulde! Penningkunst in de Gouden Eeuw’ in Teylers Museum. In de bijbehorende catalogus uit 2012, waar ook Sanders een bijdrage aan leverde, is de medaille zowel als kunstvorm, beloning en als verzamelobject geanalyseerd. Dit maakt duidelijk dat de aandacht van onderzoekers is verschoven naar het gebruik van deze objecten in de dagelijkse praktijk. In plaats van het maken van lijsten en het tentoonstellen van lades vol penningen worden nu vragen gesteld aan de makers, opdrachtgevers en ontvangers. Ook Sanders stelt deze vragen in zijn boek, en kan zo een bijdrage leveren aan de vraag wat de medaille betekent in de Nieuwe Tijd.

De rol van de penning in de samenleving is bovendien gekoppeld aan het verloop van de Tachtigjarige Oorlog, met name aan het begin van de zeventiende eeuw. Al in 1998 stelde Michel van Maarseveen bijvoorbeeld vast dat de oorlog het uiterlijk van de historiepenning veranderde, doordat makers contemporaine (politieke) gebeurtenissen erop gingen afbeelden. Hoewel Van Maarseveen deze ontwikkeling alleen in de Noordelijke Nederlanden signaleerde, en daarbij geen recht deed aan een soortgelijke verandering in de Zuidelijke Nederlanden, plaatste hij de medailles op een lijn met andere media zoals schilderijen, prenten, tegels en haardplaten. Het is juist deze rol van de penning als medium die nu in de belangstelling staat. In Nederland zien we dit in de aandacht voor rekenpenningen, noodmunten en medailles als propaganda-instrument. In Duitsland verscheen in 2012 een bundel over militaire herinnering, met daarin een hoofdstuk over de medaille als drager van herinnering. De belangstelling voor medailles valt daarom samen met de aandacht voor materiële cultuur en herinnering die zijn intrede heeft gedaan in historisch onderzoek. Dit onderzoeksveld, dat ook kan worden omschreven als materiële herinnering, richt zich op de verschillende media die verhalen konden overbrengen op het publiek.

Ondanks dat Sanders zichzelf plaatst in een traditionelere historiografie van ‘gift-giving’, biedt zijn boek dus ook aanknopingspunten voor een bredere Nederlandse interpretatie van de penning in de Nieuwe Tijd en de rol van het voorwerp als materiële vorm van herinnering. Deze studie is uniek, omdat hij kijkt naar de beloningsstrategie van de Staten-Generaal in de Republiek. Hierbij is het belangrijk te verwijzen naar de

verschillen met andere landen en zowel het aanbod als de receptie van de penning te bestuderen. In beide aspecten is Sanders geslaagd. Toch laat hij ook een aantal kansen liggen. Zo betreft hij de Zuidelijke Nederlanden niet bij zijn analyse, terwijl juist dit gebied uit dezelfde traditie komt als de Republiek. Daarnaast dekt de titel niet helemaal wat Sanders uiteindelijk betoogt. Waar de titel suggereert dat het over de voorwerpen zelf gaat, bestudeert Sanders eerder de organisatie en institutionalisering van het beloningsproces. Zo doet hij zichzelf, en zijn ambitie om juist bij te dragen aan het debat over het geven van geschenken, tekort.

Sanders is er met *Het present van Staat* in geslaagd een prachtig, rijk geïllustreerd naslagwerk te schrijven. Het boek is een uitgebreid overzicht dat veel aanknopingspunten biedt voor zowel de geïnteresseerde leek als de onderzoeker. Vanwege de structuur is het eenvoudig om specifieke zaken over personen, penningen of procedures op te zoeken. Toch leiden de vele details soms af van het daadwerkelijke betoog. De overdaad aan voorbeelden, bijvoorbeeld, had kunnen worden beperkt. Zeker aangezien Sanders ervoor kiest nog eens meer dan honderd vijftig pagina's bijlagen te verstrekken. Deze mooie toevoeging zal onderzoekers in de toekomst zeker helpen, maar bijvoorbeeld de resoluties van de Staten-Generaal zijn tegenwoordig ook goed digitaal doorzoekbaar via de website van Huygens ING. Desalniettemin is deze studie over de presenten van Staat een fraaie toevoeging aan de historiografie over geschenken, penningen en materiële herinnering.

Marianne Eekhout, Universiteit Leiden

Albert Scheffers, ***Om de kwaliteit van het geld. Het toezicht op de muntproductie in de Republiek en de voorziening van kleingeld in Holland en West-Friesland in de achttiende eeuw*** (Dissertatie Leiden 2013; Voorburg: Clinkaert, 2013, 920 pp., ISBN 978 94 90084 00 4).

Deze studie van Albert Scheffers naar de muntproductie in de tijd van de Republiek is in 2013 verdedigd als proefschrift aan de Universiteit Leiden. De door uitgeverij Clinkaert uitgegeven publicatie is gebaseerd op een groot aantal archivalische stukken met monetair historisch en numismatisch materiaal, die soms in 350 jaar niet waren ingezien. Volgens Scheffers, oud-conservator/directeur van Het Nederlands Muntmuseum, geven zij gezamenlijk een goed inzicht in het toezicht op de muntproductie in de achttiende-eeuwse Republiek en de wijze waarop de kwaliteit van het kleingeld in Holland en West-Friesland destijds op orde is gehouden. Op beide gebieden speelden de raden en generaalmesters en de essayeur-generaal van de munten der Verenigde Nederlanden een belangrijke rol.

Om de rol van de raden en generaalmesters en de essayeurs-generaal te kunnen belichten en te duiden, maakt Scheffers in zijn studie vooral gebruik van drie series archiefstukken. Een serie betreft verslagen over reizen voor de opening van de muntbussen van Gelderland, Holland, West-Friesland, Zeeland en Utrecht in de periode 1717 tot en met 1809. Deze reisverslagen, opgesteld door de drie elkaar opeenvolgende essayeurs-generaal Johan Emants, Marcellus Emants en Willem Poelman (vader, zoon, en aangetrouwde neef), bieden een goed inzicht in de procedures die zijn gevolgd bij het toezicht op de muntproductie.

De tweede bron bestaat uit een serie declaraties betreffende de werkzaamheden voor de Staten van Holland en West-Friesland van de essayeurs-generaal Emants en Poelman. Zij laten zien hoe deze technisch specialisten in praktijk te werk gingen en welke activiteiten zij onder de toezichthouders over de muntproductie verrichtten.

De derde serie archiefstukken omvat een reeks van zes rekeningen over de productie en distributie van koperen duiten in opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland in de periode van 1739 tot en met 1780. Deze opdrachten hadden tot doel de kwaliteit van de kleingeldcirculatie te verbeteren.

Het proefschrift van Scheffers bestaat uit twee delen. In het tweede deel zijn de geraadpleegde bronnen opgenomen. Daaronder vallen niet alleen de hiervoor besproken reisverslagen, declaraties en rekeningen, maar bijvoorbeeld ook de ambtsinstructies voor de raden en generaalmeeesters van de munten, de essayeurs-generaal, de ijk- en justeermeester generaal, de wisselaars, de essayeurs, scheiders en affineurs, de muntmeesters en het overige muntpersoneel. Daarnaast zijn in deel II biografische schetsen opgenomen van de belangrijkste personen die voorkomen in de reisverslagen en declaraties van de essayeurs-generaal en in de verantwoordingen van de productie en distributie van de koperen duiten. In het eerste tekstdeel zijn bovendien korte biografieën opgenomen van personen die in de achttiende-eeuwse muntgeschiedenis van Holland en West-Friesland een rol van betekenis hebben gespeeld. Al deze biografische schetsen, hoewel summier, vormen een welkome aanvulling op de bestaande, enigszins verouderde literatuur over de muntgeschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Scheffers' studie begint met een schets van het muntwezen tijdens de Republiek, dat tijdens de Opstand in hoge mate een gedecentraliseerde aangelegenheid was. In kort bestek passeren verscheidene pogingen de revue het muntwezen na 1579 strakker te stroomlijnen en te centraliseren. Pas in 1694 sorteerden deze pogingen een meer duurzaam effect, als de gewesten overeenkwamen dat voortaan alleen nog munten van het zogenoemde Generaliteitstype mochten worden vervaardigd. Vanaf dat moment werden in beginsel enkel nog zilveren drie, twee, een en halve guldens geslagen. Dat waren de munten van hogere waarde. Het ging niet om het kleingeld, de koperen duiten, waaronder zich nog een mengelmoes aan vreemde, uitheemse en versleten exemplaren bevonden. Voorts werd het aantal elkaar beconcurrerende munthuizen teruggebracht tot alleen de acht provinciale Munten.

De maatregelen van 1694 zorgden er volgens Scheffers voor dat de strijdbijl over de soevereiniteit in muntzaken kan worden begraven. Sedertdien werden nieuwe besluiten over het muntwezen slechts genomen op het niveau van de Generaliteit door de provinciale vertegenwoordigers gezamenlijk. Dat daarvoor nog heel wat geritsel achter de schermen nodig was, behoeft geen betoog.

In de achttiende eeuw vroeg vooral de aanhoudende invoer van slechte of minderwaardige stuiverstukken om additioneel beleid. In dit verband vonden nieuwe aanmuntingen van kopergeld in de achttiende eeuw steeds plaats om oude, versleten en binnengeslopen vreemde duiten uit de geldcirculatie te drijven en tekorten aan goed kleingeld aan te vullen. Scheffers toont aan dat deze aanmuntingen in Holland en West-Friesland zijn verricht in opdracht en voor rekening van het gewest. In circa 150 bladzijden krijgt de lezer de – goed gedocumenteerde – geschiedenis van de productie, distributie en kosten van deze nieuwe Hollandse en Westfriese duiten voorgeschoteld, om te beginnen met de nieuwe Hollandse duiten uit 1702. Voor de geïnteresseerde leek die zich niet professioneel bezighoudt met de numismatiek, is dit deel wat droge kost. Historici uit de numismatische hoek kunnen hun hart echter ophalen en zullen vele niet eerder

gepubliceerde wetenswaardigheden over het Hollandse muntwezen in de achttiende eeuw tegenkomen.

Tot slot bevat het boek van Scheffers nog een uitgebreid hoofdstuk over de organisatie van de muntproductie tijdens de Republiek. Een onderwerp dat ongetwijfeld meer naar de gading van de geïnteresseerde in de vaderlandse geschiedenis zal zijn. Veel aandacht is er voor de verschillende functies binnen het muntbedrijf, waaronder die van waardijn, griffier, provoost, letterzetter, draaier van de harde walsen en smid.

Al met al voorziet de helder geschreven en goed gecomponeerde studie van Scheffers in een duidelijke historiografische behoefte, mede gelet op het feit dat het meest recente algemeen overzicht over het nationale muntwezen – *De Nederlandse munten* van Enno van Gelder – al dateert uit 1959/1960.

Tom Pfeil, Nijmegen

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, e.a. (eds.), **Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis** (Zwolle: WBooks, 2013, 384 pp., ISBN 978 90 6630 450 5).

Het vieren van tien eeuwen adellijke geschiedenis was voor het bestuur van de Ridderschap van Gelderland reden om opdracht te geven tot het doen van ‘een wetenschappelijke studie over adel en ridderschap in dit gewest vanaf de middeleeuwen tot heden’ (9). Dertien experts werden benaderd om mee te werken aan dit boek, waarin elf artikelen zijn opgenomen en talrijke korte verhelderende teksten aangaande specifieke onderwerpen en thema’s. Het resultaat is een rijkelijk geïllustreerd boek, waarbij de beeldredactie nieuw beeldmateriaal heeft gevonden. De bundel is zeer divers en zeer gedetailleerd; hierdoor biedt het een goed overzicht over duizend jaar geschiedenis van de regio.

In het ‘ten geleide’ wordt nadrukkelijk vermeld dat in elk van de afzonderlijke artikelen gedefinieerd zal worden wie er in een bepaalde periode tot de adel en ridderschap behoorde. Deze aanwijzing is niet overbodig aangezien elke periode eigen regels kende, pas vanaf 1813/1815 zijn er wettelijke bepalingen die hier duidelijkheid in verschaffen. Elk van de auteurs besteedt in zijn, of haar artikelen nadrukkelijk aandacht aan de invulling van het begrip ‘adel’, het zij voor Gelderland als geheel, het zij voor elk van de afzonderlijke kwartieren. Hierbij wordt in de Vroegmoderne Tijd apart aandacht besteed aan de bannerheren, een groep edelen met een bijzondere status. In dit werk wordt de reikwijdte en de juridische invulling van de machtsgebieden binnen Gelderland omschreven, alsmede hoe deze zich door de tijd heen ontwikkelden.

De term ridder werd, zo toont Johanna Maria van Winter voor de tiende tot dertiende eeuw aan, in eerste instantie gebruikt voor ministerialen, oftewel onvrije krijgslieden. Dit ter onderscheid van de adellijke *militēs* die als legeraanvoerders optraden en de groep edelen met een eigen heerlijkheid (later bekend als bannerheren). De eerste ministerialen vormden een beroepsklasse. Na de Karolingische periode kreeg deze beroepsgroep een meer omliggende juridische status. Vanaf de twaalfde eeuw werd deze status overerfelijk. De ridderschap stond open voor ministerialen, edelen en niet-edele vrijen. Aart Noordzij toont dat in de Late Middeleeuwen welstand, bezit en inkomen bepalend waren als prestigefactor. Vanaf de veertiende eeuw – te midden van strijdgewoel en erfopvolgingsperikelen – wordt door middel van het leenstelsel het graafschap opgebouwd en versterkt: vanuit ambten (districten met – op den duur

verpachtte – functies) ontstonden de vier kwartieren. In 1339 werd Gelre een hertogdom en in 1543 werd het bij de Habsburgse bezittingen gevoegd. Dit jaar wordt door Frank Keverling Buisman als de start van een bestuurlijke reorganisatie gezien; een stadhouder werd aangewezen en een kanselarij (Hof) werd opgericht. Om de edelen tevreden te stellen, kregen zij belangrijke functies in het hof toebedeeld. Edelen konden hun status legitimeren aan de hand van hun bezit. Ze dienden een eigen woning op het platteland te bezitten, in hun eigen onderhoud te kunnen voorzien en daarbovenop in staat te zijn een harnas en paard te kopen. Om de status te bevestigen was bovenal, belangrijker nog dan een wapenschild, de verschrijving in het Ridderboek noodzakelijk. Het lidmaatschap van de ridderschap, mits aan de aanwezigheidsplicht op de landdag werd voldaan, had als voordeel de vrijstelling van bepaalde belastingen en inkwartiering (87).

Gelderland telde het grootste aantal edellieden in de Republiek, aldus Léon van der Hoeven. Vanaf de zestiende eeuw vervulden de edellieden vooral ambtelijke functies (ook in de steden en heerlijkheden), hiervoor werd een vermogenstoets uitgevoerd – die per kwartier kon verschillen. De ambten die werden vervuld leverden riant inkomens en emolumenten op, waardoor het zeer aantrekkelijk was zulke taken te vervullen. Dat de oorlogsdreiging veel invloed had op het bestuur en de machtspositie van de ridderschap wordt door Evert de Jonge en Marc Tenten geïllustreerd voor 1621-1675. De adel vestigde haar macht op het platteland en vormde een machtsblok tegenover steden. Belangrijke ambten werden telkens weer door edellieden vervuld en het voortbestaan van de adellijke status van geslachten was hiervan afhankelijk. In de achttiende eeuw had deze werkwijze factievorming en oligarchisering tot gevolg, wat het noodzakelijk maakte regels op te stellen aangaande functieverdelingen. Katholieke edelen hadden het per definitie lastig, zo blijkt uit de bijdrage van Conrad Gietman. Deze geïsoleerde en nauwelijks georganiseerde groep edelen werd de toegang tot kwartier- en landdagen, alsook ambten ontzegd. Het door Gerard Venner besproken Overkwartier kwam vanaf 1586 geleidelijk weer onder Spaans gezag, tot de kortstondige overname door Frederik Hendrik in 1632. Na de Vrede van Munster werd het gebied bij de Zuidelijke Nederlanden gevoegd, tot de Spaanse successieoorlog het gebied onder Spaanse en Pruisische bezetting deed verscheuren.

Tussen 1780 en 1850 verwerd het gewest – mede onder druk van de patriotten – steeds meer een vaderland, aldus Coen Schimmelpenninck van der Oije. Nijmegen was in 1786 de residentie van het stadhouderlijk gezin, ver weg van de patriottische onrusten die uiteindelijk ook Gelderland zouden bereiken. In 1795 werd Gelderland door de patriotten en Fransen veroverd en vonden er bestuurlijke veranderingen qua personele invulling van functies, alsook van vergaderingen plaats. Vincent Sleebe meldt dat de Gelderse adel vooral uit oude adel bestond. Vanaf 1814 werd de macht van de adel hersteld, maar de koninklijke centralisatiepolitiek voorkwam een volledige rehabilitatie. Wel konden rijke edelen wederom makkelijker overheidsposities bemachtigen. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de rol van de adel uitgespeeld, zij kon de concurrentie met de opkomende burgerij niet meer aan.

Met de grondwet van 1848 werden standen afgeschaft en de politieke rol van de adel raakte formeel (grotendeels) uitgespeeld, de Gelderse ridderschap ging verder als rechtspersoon. In het artikel van Frans van Nispen tot Pannerden en Jaap Dronkers wordt de maatschappelijke rol van de adel besproken. Ondanks de wetswijziging bleef het tot na de Eerste Wereldoorlog gebruikelijk dat mensen met adellijke titel – en universitaire graad – een hoge functie bij de overheid vervulden. Hekkensluiter in deze bundel is een artikel over herinneringscultuur van de hand van Yme Kuiper. Startend bij *Herinneringen aan Verwolde* wordt de ontwikkeling van de adel in de twintigste eeuw geschetst. Hierin wordt duidelijk dat de identificatie als edele slechts een gering deel van de identiteit uitmaakte.

Ondanks de grote waardering voor deze bundel is een kritische noot ook noodzakelijk. De verschillende auteurs zijn elk experts in hun vakgebied, dit is een groot voordeel. De auteurs hebben een goed overzicht van het gebied en zijn geschiedenis maar slagen er niet volledig in om hun kennis overzichtelijk voor een minder geïnformeerde lezer te presenteren. De grote hoeveelheid aan adellijke geslachten en dynastieën die de revue passeren zorgen voor een overdaad aan gegevens. Deze zouden beter tot hun recht zijn gekomen wanneer een genealogische bijlage was toegevoegd.

Het eindoordeel is heel positief, ondanks de (kritische) opmerking aangaande het structureren van de genealogische informatie. Deze bundel is aan een ieder die geïnteresseerd is in adellijke geschiedenis en/ of het verleden van de provincie Gelderland van harte aan te bevelen. Zowel geïnteresseerden en vakhistorici kunnen met dit boek goed uit de voeten, de schrijfstijl en de chronologische structuur zorgen voor een helder opgebouwd werk, de rijke illustratie is plezierig voor het oog. De aanwezigheid van eindnoten biedt de lezer de mogelijkheid om aangeboden informatie te verifiëren, zonder dat het de lay-out van de bundel, of het leesgenot van de geïnteresseerde, verstoort.

C.A. (Annemieke) Romein, Erasmus Universiteit Rotterdam

Mathieu Segers, ***Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*** (Amsterdam: Bert Bakker, 2013, 336 pp., ISBN 978 90 351 3521 5).

Dat *Reis naar het continent* bij het verschijnen direct de aandacht van politiek Den Haag heeft getrokken – het boek werd dit najaar bekroond met de Prinsjesboekenprijs voor het beste politieke boek – mag niet verbazen. Het thema, dat nog niet eerder zo'n volledig overzicht kreeg, is hoogst actueel. Bovendien presenteert Segers zijn analyse als een vlot geschreven 'reisverslag' waarin kleurrijke personages heen en weer pendelen tussen belangrijke topontmoetingen en spannend achterkamertjesoverleg. Daarmee biedt hij een toegankelijker boek dan de twee andere boeken die deze zomer, bijna gelijktijdig, over het onderwerp Nederland en Europa verschenen: de analyse van het Nederlandse Europadebat onder redactie van de Groningse historici Harryvan en Van der Harst (*Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat 1945-2013* (Amsterdam 2013)) en het eveneens Groningse proefschrift over de Europese constitutionaliseringsijver van de Nederlandse politieke elite van Jieskje Hollander (*Constitutionalising Europe: Dutch Reactions to an Incoming Tide (1948-2005)* (Groningen 2013)). Ook voor een wetenschappelijk publiek biedt *Reis naar het continent* interessante aanknopingspunten, vooral ten aanzien van de veelal onderbelichte monetaire integratie, al zijn er bij Segers' herinterpretatie van de Nederlandse deelname aan het integratieproces ook wel enige kanttekeningen te maken.

De herinterpretatie die Segers in zijn analyse van de vroege periode van integratie biedt is gezien het bestaande onderzoek waarop het zich baseert wellicht geen noviteit, maar vanwege de vooral door de actualiteit opgelegde tegenstelling tussen een Europese of een nationale koers is deze toch verfrissend te noemen. Met veel nadruk op de contingentie van het integratieproces stelt Segers namelijk dat Nederland weliswaar weinig voelde voor Europese samenwerking, maar dat deze weerzin vooral werd ingegeven door een voorkeur voor Atlantische samenwerking. Dat Nederland via de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (1952) uiteindelijk toch in een continentaal samenwerkingsproject belandde was misschien ook weer geen 'complete verrassing', zoals de flaptekst suggereert, maar ging dus wel in tegen de nationale beleidsvoorkeuren. Vanwege de sterke politieke en vooral economische gebondenheid aan de buurlanden op het Europese continent moest Nederland echter wel mee met de werkelijke initiatiefnemers van de integratie: Frankrijk en Duitsland. In het betoog dat volgt wordt

keer op keer onderstreept dat Nederland doorgaans maar weinig invloed had op het doel van zijn Europese 'reis'. Geregeld laat Segers het Nederlandse perspectief namelijk bladzijdenlang buiten beeld, zo een geschiedenis construerend die vooral door Duitse, Franse en/of Amerikaanse leiders werd vormgegeven. Ook na 1973, toen de tegenstelling tussen 'continentaal' en 'Atlantisch' Europa was afgezwakt door de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Europese Gemeenschappen, had Nederland volgens Segers dan ook vaak geen andere keus dan mee te gaan in de wensen van de grote lidstaten. Dit gold bijvoorbeeld voor de muntunie, waarvoor Nederland (net als Duitsland overigens) graag een andere vorm had gezien (267). Dit betekent niet dat Nederland geen pogingen ondernam om reisplannen uit te stippelen. Zo laat Segers op basis van nieuw archiefonderzoek en recente literatuur onder meer zien hoe in de jaren zeventig onder aanvoering van minister van Financiën Duisenberg een plan voor monetaire integratie werd ontwikkeld dat de diepe tegenstelling tussen de Duitse economen en de Franse monetaristen moest helpen overbruggen (192-195). Het plan sneuvelde echter als gevolg van zware weerstand bij de Duitse financiële elite (199-206). Uiteindelijk zouden ook de Duitse technocratische inspanningen van de jaren zeventig overigens worden ingehaald door onverwachte politieke gebeurtenissen in de jaren tachtig als de rampzalige toestand van de Franse economie onder president Mitterrand en het wisselgeld dat de Duitse bondskanselier Kohl bereid was te betalen voor de Duitse hereniging.

Met het echec van 'Zwarte Maandag', toen in de aanloop naar het Verdrag van Maastricht (1992) duidelijk werd dat Nederland opnieuw wel erg ver op de troepen vooruitliep, vonden de schaarse Nederlandse ambities om zelf een koers voor Europa uit te stippelen een roemloos einde. De grote plannen werden weer ingeruild voor de ook eerder al breed heersende pragmatische onverschilligheid, onder minister van Financiën Zalm aangevuld met een opstelling als 'kampioen kleine regeltjes'. In de in 1992 tot stand gekomen muntunie bleek Nederland tot zijn schrik bovendien toch weer losgekoppeld van de meer Atlantische partners zoals de Britten. Uit deze twee ontwikkelingen verklaart Segers in zijn epiloog het wantrouwen dat sinds 2005 zichtbaar is in de samenleving. Voor elk van de lidstaten bevatte het integratieproces regelmatig onverwachte wendingen, aldus Segers, maar vooral het Atlantisch gerichte en pragmatische Nederland kon zich slecht met deze wendingen verzoenen (278-280).

Integratie-historici zullen bij deze prikkelende conclusie wel even de wenkbrauwen fronsen, zeker gezien de analyses die Harry van en Van der Harst en Hollander voor de schok van het referendum van 2005 geven. Zij leggen in hun verklaringen veel meer nadruk op het idealisme in het Nederlandse Europabeleid dat, zo niet bij de beleidsbepalers, dan toch bij een groot deel van de Nederlandse politieke elite tot in de jaren tachtig sterk aanwezig was en botste met de toenemend kritische houding van de bevolking. Ten dele zijn beide verklaringen wel complementair, en volgt het verschil tussen beide logisch uit het verschil in onderzoeksobject tussen Segers, die zich richt op 'Nederland in Europa', en de anderen, die vooral het debat over Europa in Nederland bestuderen. Niettemin valt in vergelijking op dat het Europese idealisme er bij

Segers wel erg bekaaid vanaf komt. Naast alle aandacht voor de plannen voor monetaire samenwerking besteedt hij slechts beperkt aandacht aan de ideeën voor verdere politieke integratie. Dit leidt onder andere tot de suggestie dat de plannen voor een politieke unie in de aanloop naar 1992 ‘geheel nieuw’ waren voor Nederland – met de ervaren ‘Europeaan’ Piet Dankert als staatssecretaris van Europese Zaken lijkt dit toch weinig geloofwaardig. Segers lijkt dan ook weinig met idealisme op te hebben: na eerst Mansholt al te hebben beschreven als een drieste idealist, die pas realistischer werd toen diens beleid werd ingehaald door de werkelijkheid van melkplassen en boterbergen (154-155), is hij ook ten aanzien van centrale bankpresident Marinus Holtrop streng: toen deze tekenen van idealisme ging vertonen, werd hij volgens Segers ‘politiek verward’ (176).

Een belangrijker kanttekening is dat de vraag wie of wat nu precies ‘Nederland’ vertegenwoordigt eigenlijk nergens wordt besproken. Vanuit het klassieke perspectief van de diplomatieke geschiedenis heeft Segers vooral oog voor de ‘grote mannen’ uit de geschiedenis en ook zijn bronnen, veelal biografieën, memoires en archieven van ministeries, zijn klassiek. Voor het debat binnen de landsgrenzen of de in de recente geschiedschrijving steeds centralere rol van Brusselse beleidsmakers en maatschappelijke actoren bestaat weinig aandacht. Interessant zijn de momenten waarop niet zozeer de bewindspersonen als wel hun souffleurs aan de orde komen: de goed gedocumenteerde beschrijvingen van bijvoorbeeld de ambtelijke aanloop naar het Duisenberg-plan bevatten belangrijke aanknopingspunten voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar de suggestie dat de Nederlandse ambtenaren zich hier sterk lieten leiden door het Nederlandse bedrijfsleven (202). Het kijkje dat Segers biedt in de ‘machinekamer’ in Bazel, waar de Europese centrale bankpresidenten al vanaf begin jaren zestig overlegden over monetaire integratie, geeft aan hoe veelbelovend een dergelijke verbreding van het perspectief kan zijn (173).

Karin van Leeuwen, Universiteit van Amsterdam

J.P. Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2013, 431 pp., ISBN 978 90 8704 349 0).

Twee authentieke scheepsjournalen van een reis met een vlooteskader, de een uit 1544 en de ander uit 1602, vormden het uitgangspunt voor dit boek over de zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw. Aangezien er weinig reisverslagen van marineschepen uit die tijd overgeleverd zijn, wilde Peter Sigmond de journalen aanvankelijk, al dan niet gebundeld, als bron uitgeven. Maar in een dergelijke publicatie bleek geen uitgeverij geïnteresseerd, wel in een uitgave waarbij de journalen ingebed zouden worden in een beschrijving van het optreden van de zeemacht in de zestiende eeuw. Een eeuw die, zoals Sigmond terecht opmerkt, in de Nederlandse geschiedschrijving nogal stiefmoederlijk bedeed is.

Op basis van de belangrijkste (deel)studies op het gebied van de zestiende-eeuwse marine in de Lage landen, schetst Sigmond in een zeer toegankelijke stijl het benodigde kader voor de beide integraal in het boek opgenomen journaalteksten. De inzet en organisatie van de marine in de Lage Landen wordt door hem in drie delen opgesplitst die elk twee tot vier hoofdstukken bevatten. Deel 1 beschrijft de Bourgondisch-Habsburgse zeemacht van 1500 tot 1560. Het door Sigmond getranscribeerde en uitgebreid ingeleide journaal uit 1544 vormt de kern van dit deel. Er wordt een zeereis in beschreven die Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere, met het schip *Ursule* in 1544 maakte. In de zomer van dat jaar zeilde deze door de Habsburgse vorst, Karel V, tot admiraal-generaal der Nederlanden aangestelde edelman aan het hoofd van een eskader vanuit Veere via Dover naar Calais. Hij escorteerde de Engelse koning ter ondersteuning van diens strijd tegen hun gemeenschappelijke vijand, de koning van Frankrijk.

Het bewaard gebleven reisverslag dat start op 12 juni 1544, de dag voorafgaande aan het vertrek van de vloot uit Veere, eindigt nog geen zes weken later op 21 juli abrupt. Het schip van Maximiliaan ligt dan op de rede voor Calais nadat de Engelse vorst daar al een week eerder aan land is gegaan. Het door een opvarende vervaardigde journaal is anoniem. Een ervaren zeeman was de journaalschrijver in ieder geval niet. Het journaal bezit daarvoor te weinig nautische elementen en ontbeert (scheepvaart)jargon. De tekst bevat wel een paar opmerkelijke details, zoals de vermelding dat ‘St-Jansavont’ op 23 juni aan boord werd gevierd met het afschieten van vuurpijlen en dat Maximiliaan op 14 juli

1544 aan het oog gewond raakte door een vallende houten lantaarn. Maar voor de rest heeft het slechts zestien korte pagina's tellende reisverslag eigenlijk weinig om het lijf. De door Sigmond geschreven nadere uitleg die op het journaal volgt, maakt echter veel goed. Hierin geeft hij op basis van eigen archiefonderzoek aan wat er zoal kwam kijken voor het in 1544 uitrusten en bevoorraden van het eskader.

Dat het voor de zestiende eeuw niet zo eenvoudig is om duidelijke cesuren aan te brengen als het om de inzet en ontwikkeling van de oorlogsvloot gaat, blijkt uit een door Sigmond tussen deel I en II in geplaatst los hoofdstukje met de titel 'Intermezzo: De Habsburgse vloot en Watergeuzen 1560-1572'. Ook daarna bij het behandelen van het optreden van de vloot gedurende de periode 1572-1585 in Deel II en 1585-1609 in Deel III brengt Sigmond een niet zo vanzelfsprekende scheidslijn aan. Dat tijdens de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog sprake was van een vloot op de binnenwateren en pas daarna van een zeegaande vloot met grotere oorlogsschepen is juist, maar of 1585 de overgang markeerde, is de vraag.

Naast de Staatse blokkadevloot voor de Vlaamse kust waarmee vanaf 1583 getracht werd de vijandelijke kaapvaart te beteugelen, schenkt Sigmond in deel II vooral aandacht aan de verschillende grotere confrontaties in de Zeeuwse en Hollandse wateren zoals de strijd op de Schelde bij Rammekens (juni 1572) en Lillo (februari 1573) en op het Haarlemmermeer (mei 1573) en de Zuiderzee (oktober 1573). In Deel III verschuift het perspectief van de kust- en binnenwateren naar de Noordzee en Atlantische Oceaan. Daarbij heeft Sigmond speciaal oog voor de samenwerking tussen de Republiek en Engeland. Dat land aan de overzijde van de Noordzee is vanaf 1585 ook in oorlog met Spanje. Dit deel van het boek vormt de opmaat voor het door Sigmond getranscribeerde journaal uit 1602. Van dit veel uitvoeriger journaal dat eveneens bewaard wordt in het Nationale Archief in Den Haag, is de schrijver wel bekend. Het is Hendrik Hoevenaer, een door de Staten-Generaal afgevaardigde commissaris en secretaris. Deze overheidsdienaar schreef het journaal speciaal voor dat college en rapporteerde ook uitsluitend aan de Staten-Generaal en niet tevens aan de admiraliteit, zoals Sigmond ten onrechte veronderstelt.

Hoevenaer bevond zich aan boord van de *Orangie*, het schip van de eskadercommandant, admiraal Jacob van Duivenvoorde, heer van Obdam. Deze gaf leiding aan een uit negen Hollandse admiraliteitsschepen bestaande oorlogsvloot. Op 1 mei 1602 vertrok de hoofdmacht (zeven van de negen schepen) vanaf de rede van Texel naar Engeland. Volgens plan zou met een gemeenschappelijke vloot daarna koers gezet worden naar het Iberisch schiereiland om de vijand afbreuk te doen in de eigen kustwateren. Van de beoogde Engels-Nederlandse samenwerking tegen Spanje en Portugal kwam in de praktijk echter weinig terecht. Dat de uitzending van het Nederlandse eskader desondanks succesvol genoemd mocht worden, kwam door de inname van een met suiker beladen Portugese koopvaardijvloot op 8 juli, vlakbij de monding van de Taag, en door het op 3 oktober in Het Kanaal onderscheppen en grotendeels vernietigen van een Spaanse vloot met galeien. Beide gebeurtenissen

werden door Hoevenaer levendig beschreven in zijn reisverslag dat hij op 29 april 1602 bij zijn vertrek uit Den Haag was begonnen. Bijna een half jaar later op 14 oktober sloot hij het journaal af, een dag na zijn terugkeer in Den Haag. Dit dagregister wordt door Sigmond adequaat ingeleid met een apart hoofdstuk waarin de verschillende hoofdrolspelers en de belangrijkste gebeurtenissen uit het journaal al de revue passeren. Met het behandelen van het internationaal meest tot de verbeelding sprekende succes van de Nederlandse zeemacht uit het eerste decennium van de zeventiende eeuw, de slag bij Gibraltar (1607), besluit Sigmond Deel III van zijn boek.

Sigmond is er in geslaagd de door hem getranscribeerde journalen uit 1544 en 1602 van een prettig leesbare context te voorzien. Interessante lange termijnontwikkelingen – zoals de schaalvergroting van de oorlogsschepen en de verruiming van het werkterrein van de vloot – komen daarin ook aan bod. Maar dit alles levert weinig nieuwe gezichtspunten op. De kracht van het boek zit hem vooral in de toegankelijk gemaakte journalen en in het grote aantal illustraties dat de tekst van het boek zowel verluchtigt als ondersteunt. Door de vele getoonde museale objecten (schilderijen, tapijten, prenten, kaarten en munten) ook als bron te gebruiken, maakt Sigmond de door hem beschreven geschiedenis van de Nederlandse zeemacht in de zestiende eeuw op een fraaie wijze inzichtelijk en aanschouwelijk. Aardig detail daarbij is dat Sigmond de beide journalen uitsluitend als schriftelijke bron benadert en niet ook als interessant of illustratief object. Beide journalen wijken namelijk uiterlijk nogal af van scheepsjournalen bijgehouden aan boord van marineschepen uit latere tijden.

Hoewel het boek niet vrij is van typefouten en kleine slordigheden, leest het prettig weg, althans als je het voor je op tafel legt. Houd je het al lezende in de hand of op je schoot, dan merk je dat een bijna vierkant boek (25 bij 22 cm) uitgevoerd met meer dan vierhonderd pagina's in een slappe kaft, zich al snel gedraagt als een 'opstandige stoeptegels'. Dit zo rijk geïllustreerde boek had een steviger kaft verdiend.

Marc van Alphen, Ministerie van Defensie

Marc de Vleesschauwer, ***Van water tot land. Polders en waterschappen in midden Zeeuws-Vlaanderen 1600-1999*** (Utrecht: Matrijs, 2013, 352 pp., ISBN 978 90 5345 451 0); Marc de Vleesschauwer, ***Het Vrije van Sluis. Polders en waterschappen in West-Zeeuws-Vlaanderen 1600-1999*** (Utrecht: Matrijs, 2013, 336 pp., ISBN 978 90 5345 450 3).

De laatste jaren wordt het bestaansrecht van de waterschappen nogal eens ter discussie gesteld. Zouden ze opgeheven worden, dan zou dat voor één beroepsgroep heel jammer zijn: de historici. Waterschappen laten namelijk graag hun geschiedenis vastleggen. Dat heeft geleid tot een stroom van meestal door historici geschreven gedenkboeken, die in de laatste decennia is aangezwollen door de onophoudelijke reeks fusies in de waterschapswereld. De fuserende waterschappen wilden graag nog een mooi gedenkboek vooraleer ze in het grotere geheel opgingen.

Die fusiegolf raakte ook Zeeuws-Vlaanderen. In 1999 fuseerden daar de bestaande waterschappen het Vrije van Sluis, de Drie Ambachten en het Hulster Ambacht tot het waterschap Zeeuws-Vlaanderen, dat op zijn beurt inmiddels alweer is opgegaan in het waterschap Scheldestromen. Van de drie Zeeuws-Vlaamse kreeg het meest oostelijke, het Hulster Ambacht, al in 2000 een gedenkboek (A.M.J. de Kraker en W.E.M. Bauwens, *Polders en waterschappen in het Hulster Ambacht (1609-1999)* (Kloosterzande 2000)). In 2013 verschenen dan de gedenkboeken over de andere twee waterschappen, geschreven door historicus Marc de Vleesschauwer. Van deze twee boeken is dat over midden Zeeuws-Vlaanderen de handelseditie van het proefschrift waarop De Vleesschauwer in 2012 promoveerde aan de VU.

Beide boeken hebben ruwweg dezelfde opzet. Ze beginnen met een overzicht van de ontwikkeling van het landschap. Daarna volgen hoofdstukken over de ontwikkeling van de bestuurlijke organisatie tot de eerste grote waterschapsfusies (in het westen in 1941, in het midden in 1965) en over de ontstane fusiewaterschappen tot 1999. Verder wordt een aantal *capita selecta* behandeld: de waterkering, waterbeheer en waterzuivering, wegen en ruilverkaveling. Die thema's komen in het boek over de Drie Ambachten uitgebreider aan de orde dan in dat over het Vrije van Sluis. Beide boeken eindigen met een serie interviews met oud-bestuurders en oud-medewerkers van de opgeheven waterschappen.

De Vleesschauwer biedt in deze twee boeken een goede beschrijving van de ontwikkeling van landschap en waterbeheer in Zeeuws-Vlaanderen gedurende de laatste vier eeuwen. Men had hier de in laag Nederland gebruikelijke problemen met het dijkonderhoud en het zorgen voor een goede ontwatering. Daar kwamen nog een paar voor dit grensgebied specifieke problemen bij: in oorlogstijd werden polders vaak om defensieve redenen geïndundeerd (bijvoorbeeld in 1621 en 1672) en er ontstonden nogal eens conflicten over de uitwatering van Belgische polders via Nederlands grondgebied. Interessant is dat De Vleesschauwer ook een achttiende-eeuwse landbouwer, landmeter en dijkgraaf uit Zuiddorpe, Jan Matelé, aan het woord laat, die zijn ervaringen met bedijkingen in 1733 heeft vastgelegd in een onuitgegeven manuscript getiteld *Corte lessen discoursen en opmerckingen raeckende de wercken en directie van nieuwe dijckagien*. Ik had graag nog wat meer over deze Zeeuws-Vlaamse tegenhanger van Andries Vierlingh gelezen. Hopelijk heeft De Vleesschauwer nog eens tijd om hier een artikel over te schrijven.

De Vleesschauwer heeft grondig en goed bronnenonderzoek gedaan. Dat is zijn kracht, maar eerlijk gezegd misschien ook wel zijn zwakte. Hij heeft de neiging om sterk vanuit de bronnen te redeneren en daardoor de bredere context uit het oog te verliezen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop hij de kwestie van de calamiteuze polders behandelt in *Van water tot land* (86-99). Polders die door stormvloed, erosie van de dijken of een combinatie daarvan niet meer in staat waren de volledige kosten van het dijkonderhoud te dragen, werden calamiteuze polders genoemd. Ze werden gesubsidieerd door belastingvrijstellingen en kregen in de loop van de tijd ook ondersteuning van de achterliggende polders, die immers meeprofiteerden van het onderhoud van de zeewering van de calamiteuze polder. Omdat het centrale deel van Zeeuws-Vlaanderen als het 'committimus' werd bestuurd door het gewest Zeeland, waren de polders hier afhankelijk van besluitvorming in de Staten van Zeeland. Hier gingen stemmen op om de financiering van calamiteuze polders te organiseren per eiland, waarbij alle polders op een eiland financieel zouden moeten bijdragen aan het onderhoud van de zeeweringen. Die ideeën zijn nooit uitgevoerd. Volgens De Vleesschauwer kwam dat door verzet van de polders (87). Dat is niet het geval. Er bestond een patstelling in de Zeeuwse Staten tussen enerzijds de drie Walcherse steden, die voorstander waren van organisatie per eiland (op Walcheren was dat al het geval) en anderzijds Zierikzee, Tholen en Goes, die profiteerden van het bestaande systeem, waarbij de kosten werden afgewenteld op het gehele gewest. Vooral voor Zierikzee, gelegen in de astronomische subsidiebedragen opslokkende polder Schouwen, was dat zeer voordelig. De patstelling in de Staten, leidde tot de torpedering van het 'eilandenplan'. Pas in 1791 kwam het tot een moeizaam en ingewikkeld compromis, waarbij de achterliggende polders een zeer bescheiden bijdrage moesten betalen. De Vleesschauwer laat zien dat de polders zelfs onwillig waren om die te betalen (89).

Het is jammer dat de kwestie van de calamiteuze polders in de achttiende eeuw niet aan de orde komt in het boek over westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Dit gebied werd

bestuurd door de Staten-Generaal en die voerden een veel voortvarender beleid. De achterliggende polders betaalden hier al rond 1720 substantiële subsidies. Ze deden dat soms zelfs zonder dat er dwang van bovenaf aan te pas hoefde te komen, bijvoorbeeld de Watering Groede aan de Wulpenpolder in 1715 (Zeeuws Archief, Wulpenpolder, inv. nr. 70). Dit opvallende verschil tussen het westen en het midden van de regio blijft nu buiten beeld.

In het westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen kwam in 1941 de eerste grote waterschapsfusie in Nederland tot stand: het samenvoegen van 76 polders en waterschappen tot het Vrije van Sluis. Dit was een initiatief van gedeputeerde Petrus Dieleman, die had geconstateerd dat vooral afwatering en wegenonderhoud te wensen overlieten. Natuurlijk kwam daar verzet tegen van de bestaande polders en de vorming van het nieuwe waterschap verliep moeizaam. Dat had ook te maken met de politieke en religieuze verdeeldheid van het gebied. Wie de samenstelling van algemeen en dagelijks bestuur in 1941 ziet, kan aan de namen van de bestuurders alleen al zien wat een evenwicht men heeft nagestreefd tussen protestant en katholiek, liberaal en confessioneel (148-149). Mede daardoor zal Dieleman het verzet hebben kunnen overwinnen. Jammer genoeg gaat De Vleeschauwer daar niet op in. Verder zitten er in *Het Vrije van Sluis* enkele foutjes. De Watering Cadzand is niet ontstaan door samensmelting van poldertjes in de zeventiende eeuw, maar opgericht door Karel V in 1537 (122-123). Pijnlijk is het dat Dieleman op gezag van de Wikipedia ten onrechte wordt uitgemaakt voor NSB'er (139). ARP'er Dieleman heeft zich als waarnemend Commissaris van de Koningin in Zeeland tijdens de Tweede Wereldoorlog opportunistisch opgesteld, maar dat had meer te maken met het genoegen dat deze sluwe vos beleefde aan het politieke spel dan met sympathie voor de NSB.

Deze kritiek neemt niet weg dat de twee fraai geïllustreerde boeken van Marc de Vleeschauwer en onze kennis van de waterstaatsgeschiedenis van Zeeuws-Vlaanderen fors hebben vergroot.

Piet van Cruyningen, Huygens ING en Wageningen Universiteit

Wilfried Uitterhoeve, **1813 Haagse bluf. De korte chaos van de vrijwording** (Nijmegen: Vantilt, 2013, 405 pp., ISBN 978 94 6004 121 1).

In het kader van de viering 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden heeft het jaar 1813 de afgelopen maanden volop in de belangstelling gestaan. Talrijke lezingen, publicaties en tentoonstellingen zijn inmiddels aan de befaamde novemberdagen van dat jaar gewijd en door middel van een live-registratie van de nagespeelde landing van de prins op Scheveningen kon zelfs een miljoenenpubliek kennis nemen van de ontstaansgeschiedenis van het Koninkrijk. Dat wil zeggen, de geschiedenis zoals deze in het collectieve geheugen een plaats heeft gekregen. Vanuit de geschiedwetenschap zijn de voorbije jaren immers belangrijke kanttekeningen geplaatst bij '1813' als keerpunt. Historici als Niek van Sas en Matthijs Lok hebben op overtuigende wijze gewezen op het belang van de Bataafs-Franse tijd als begin van de moderne politiek en continuïteiten aangetoond tussen deze periode en het latere Koninkrijk.

Ook Wilfried Uitterhoeve wil met zijn boek *1813 Haagse bluf* het bestaande beeld van 1813 bijstellen. Volgens de auteur wordt dit beeld nog altijd teveel beheerst door één groot verhaal: dat van Oranje, het driemanschap onder leiding van Van Hogendorp en de volksofstand tegen het Franse gezag. Een nationale mythe met een duidelijk orangistisch en protestants signatuur, dat in de loop van de tijd de geschiedenis van de omwenteling is gaan beheersen. Uitterhoeve kiest in zijn werk daarom nadrukkelijk voor een ander perspectief. Door de machtswisseling niet te reduceren tot de landing van de prins en het glorieuze begin van de Oranjemonarchie, maar 'de korte chaos van de vrijwording' te behandelen aan de hand van 24 lokale geschiedenissen, breekt hij met het grote verhaal en laat hij zien hoe de omwenteling zich in de praktijk voltrok, niet alleen in Holland maar ook in de periferie. Naast steden als Amsterdam en Den Haag komen in zijn boek tevens kleinere plaatsen als Doesburg en Staveren en regio's als Twente en Walcheren aan bod.

Net als in zijn eerdere werk, de biografie van de Bataafse generaal en waterstaatkundige Cornelis Kraijenhoff en een boek over de laatste dagen van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland, maakt Uitterhoeve bij zijn reconstructies rijkelijk gebruik van egodocumenten uit de beschreven periode. Vrijwel alle hoofdstukken zijn gestructureerd rondom kronieken en dagboeken van één of meerdere stadsbewoners, alsmede de correspondentie tussen de voornaamste lokale bestuurders. Veel nieuwe feiten levert zijn werkwijze overigens niet op. Van de geraadpleegde bronnen is een

aanzienlijk deel al eens eerder gebruikt in gedenkschriften en stads- en streekgeschiedenissen. De kracht van Uitterhoeves boek ligt dan ook niet zozeer in het ontsluiten van nieuw materiaal, als wel in het feit dat de auteur de verschillende geschiedenissen bijeen brengt. Hij vergroot het spectrum aan verhalen over de omwenteling om zo te laten zien dat de situatie in de laatste maanden van 1813 allesbehalve duidelijk was.

Als het boek ons één ding leert, is het namelijk wel dat de onzekerheid in Nederland na de nederlaag van Napoleon bij Leipzig bijzonder groot was. Vooral voor lokale bestuurders was het volstrekt onduidelijk hoe de kaarten na 19 november lagen en wat de toekomst zou brengen. Zeker naarmate het Franse leger zich uit de grote steden terugtrok, moesten zij steeds vaker een gevaarlijk dubbel spel spelen en laveren tussen twee kwaden. Aan de ene kant dreigde het gevaar van een volksopstand, aan de andere kant dat van represailles van de zijde van de Fransen. Hoe reëel deze dreigingen waren en hoezeer de situatie per plaats kon verschillen, komt goed naar voren uit de voorbeelden die Uitterhoeve aandraagt. Waar bijvoorbeeld Den Haag en Kampen zich vrij eenvoudig wisten vrij te maken, bleven Den Helder en Gorinchem nog maandenlang bezet. Pas nadat Napoleon al lang en breed op Elba zat, zouden Fransen de laatste Nederlandse vestingen opgeven. Ook verliep de machtswisseling lang niet overal zonder slag of stoot: in Hoogeveen plunderde het Oranjegezinde ‘grauw’ massaal de woningen van de lokale gezagsdragers en bij de plundering van Woerden door Franse soldaten verloren maar liefst 26 burgers het leven. Juist door de aandacht te vestigen op dergelijke donkere kanten van de omwenteling en veel oog te hebben voor de benarde positie waarin veel lokale notabelen zich bevonden, maakt de auteur aannemelijk dat de onderneming van het driemanschap in Den Haag inderdaad een geslaagde poging van ‘Haagse bluf’ was. Van een algemene volksopstand tegen het Franse gezag was geen sprake en openlijk kleur bekennen was voor de elite niet zonder risico.

Uitterhoeve presenteert zijn boek nadrukkelijk als ‘leesboek’ en geeft aan zijn publiek niet in de weg te willen zitten met zijn eigen opvattingen. Afgezien van de enkele concluderende opmerkingen in de epiloog, blijft de visie van de auteur dan ook grotendeels onzichtbaar. Het gaat Uitterhoeve er in de eerste plaats om dicht bij de bronnen te blijven en de ‘chaotische veelheid aan belangen, verwachtingen en strevingen’ zichtbaar te maken. Het verklaren van de gebeurtenissen laat hij over aan de lezer. Enerzijds levert dit een zeer toegankelijk boek op, rijk aan spannende verhalen en vlot geschreven. Voor iedereen die meer wil weten over de roerige laatste maanden van 1813 dan enkel de bekende geschiedenis van de Landing op Scheveningen is *Haagse Bluf* dan ook het aanbevolen boek. Anderzijds doet de auteur zijn eigen werk op deze manier echter ook enigszins tekort. Met name voor een academisch publiek bieden de contemporaine verslagen namelijk talrijke interessante observaties die om meer verdieping vragen. Zo had onder meer de alomtegenwoordigheid van de kleur oranje in de hoofdstukken wel wat meer aandacht mogen krijgen. Als de verdeeldheid onder de

bevolking inderdaad zo groot was en de toekomst van het land daadwerkelijk zo ongewis, waarom riep men dan wel in elke vrijwel stad om Oranje?

Wanneer Uitterhoeve deze en andere kwesties meer had toegelicht en uitgewerkt, had hij zijn lezer meer inzicht kunnen bieden in het opmerkelijke succes van de constitutionele monarchie die op de omwenteling volgde en was zijn werk een fraaie aanvulling geweest op de bestaande literatuur over politieke transitie in deze jaren. Nu blijft het boek vooral een aangenaam boek, een enigszins chaotische kroniek van een boeiende periode uit de vaderlandse geschiedenis. Het weet op prettige wijze de gebeurtenissen van 1813 van hun nationalistische sluier te ontdoen, maar biedt vooralsnog geen antwoord op de nieuwe vragen die deze ontsluiting oproept.

Diederik Smit, Universiteit Leiden

Joos van Vugt, Marie-Antoinette Willemsen (eds.), **Bewogen missie. Het gebruik van het medium film door Nederlandse kloostergemeenschappen** (Metamorfozen. Studies in religieuze geschiedenis 10; Hilversum: Verloren, 2012, 2 dvd's + 126 pp., ISBN 978 90 8704 305 6).

Deze bundel verscheen als onderdeel van de reeks *Metamorfozen. Studies in religieuze geschiedenis* en bevat de tot artikelen uitgewerkte bijdragen aan een op 10 december 2010 door Stichting Echo georganiseerde studiedag over het gebruik van film door kloosterorden en congregaties vanaf de vroege jaren twintig tot heden. Naast een korte inleiding omvat de publicatie zeven artikelen en ook nog twee dvd's met daarop meer dan driehonderd minuten beeldmateriaal. De focus ligt op Nederland, maar één bijdrage gaat over de houding tegenover het medium film van de Rooms-Katholieke Kerk in België en doorbreekt dus het geografische kader dat de titel van de bundel afbakent.

Elk van de artikelen zoomt in op een deelaspect van de overkoepelende problematiek, waarin een specifieke periodisering te onderscheiden valt. Deze periodisering hangt nauw samen met de veranderende uitdagingen waarvoor religieuze gemeenschappen zich in de afgelopen honderd jaar gesteld zagen. In de jaren twintig en dertig was dat de noodzaak voldoende nieuwe leden en financiële middelen te werven om het indertijd nog zeer uitgebreide scala van door de kloosters en congregaties ontplooide activiteiten overeind te houden en liefst nog verder uit te breiden. Het missiewerk in Afrika, Azië en Zuid-Amerika werd daarbij geacht het sterkst te appelleren aan de roepingsdrang en de vrijgevigheid van de katholieke achterban. Met als gevolg dat toen kloostergemeenschappen omstreeks 1920 het bewegend beeld als propaganda- en recruteringsmiddel ontdekten, het genre van de missiefilm een dominante plaats kreeg. Nederlandse orden wisten sindsdien enkele tientallen van deze films in roulatie te brengen, grotendeels binnen een eigen, katholiek vertoningscircuit van parochiezalen, schoolaula's, patronaatsgebouwen en dergelijke. Een deel van die films werd aangekocht in het buitenland, maar een ander deel bestond uit geheel of gedeeltelijk in eigen beheer tot stand gebrachte producties.

Vanaf het einde van de jaren dertig nam het aantal roepingen af en na de oorlog traden meer en meer religieuzen uit. De kloosterorden begonnen dus in omvang te krimpen en hun propaganda- en wervingsactiviteiten kwamen nu gaandeweg in het teken

te staan van de wil tot overleven in plaats van de ambitie tot almaar verdere expansie. Films bleven daarbij een vooraanstaande rol spelen, maar de toon van nieuwe producties werd soberder, minder juichend en bewierokend dan voorheen gebruikelijk. In cinematografisch opzicht bleven ze echter even ouderwets als de vooroorlogse missie- en wervingsfilms. Er vond geen aansluiting plaats bij moderne stromingen en oriëntaties binnen de filmkunst, hoe zeer ook vooruitstrevende katholieke filmcritici daar al sinds de jaren dertig voor pleitten. Toen bovendien tegen het einde van de jaren vijftig katholieke scholen en instellingen zich minder makkelijk openstelden voor wervings- en propaganda-activiteiten van kloosters en orden, werd het almaar moeilijker om met de klooster- en missiefilms een publiek te bereiken. In de loop van de jaren zestig stierf het genre dan ook zo goed als volledig uit en implodeerde het katholieke vertoningscircuit.

Slechts sporadisch werden sindsdien nog initiatieven ontplooid om middels bewegend beeld een breder publiek deelgenoot te maken van de inspiratie en werkzaamheid van Nederlandse religieuzen. De inzet van (35 mm) normaal- en (16 of 8 mm) smalfilm maakte daarbij plaats voor goedkoper en makkelijker te maken videoproducties, waarvan echter de vertoning meer en meer beperkt bleef tot de eigen, steeds kleiner wordende kring. Werving was nu niet meer aan de orde. Op een enkele uitzondering na legden de congregaties zich neer bij het gegeven dat op zijn minst in Nederland hun einde nabij was. Waar nog gefilmd werd, kreeg dit meestal een andere functie, namelijk het documenteren van getuigenissen over wat er in het verleden was gedaan en bereikt.

Naarmate het daadwerkelijke einde van de laatst overgebleven kloostergemeenschappen naderbij komt, neemt de behoefte aan dit vastleggen van de eigen geschiedenis toe. De laatste jaren is hierdoor zelfs sprake van een zekere opleving in het maken van documentaire films over religieuzen, waarbij professionele filmmakers zich niet onbetuigd laten. Een bijzonder aspect van deze recente kloosterfilms is dat ze soms ook een rol spelen in de bewustwording en verwerking van het seksueel misbruik door religieuzen, zoals dat recentelijk aan het licht is gekomen. Bovendien bereiken de nieuwe kloosterfilms ook weer een breder publiek, aangezien ze worden uitgezonden door regionale televisieomroepen, of op geregelde basis worden vertoond door erfgoedinstellingen die zich specifiek richten op de geschiedenis van het kloosterleven in Nederland.

De auteurs belichten de diverse onderdelen van de geschiedenis van de klooster- en missiefilm vanuit deels sterk verschillende professionele achtergronden en invalshoeken. In de eerste helft van de bundel hanteren Luc Vrints, Joos van Vugt (historici gespecialiseerd in de geschiedenis van kloosterleven en missie) en Bert Hogenkamp (filmhistoricus) in hun bijdragen een breed overzichtsperspectief op de inzet van klooster- en missiefilms in katholieke kring tot aan de jaren zestig. In de tweede helft van de bundel domineert de casestudy benadering. Marie-Antoinette Willemsen schrijft vanuit haar expertise als cultureel antropologe over de vooroorlogse, op het grensvlak van etnografie en fictie balancerende missiefilms van de missionarissen van Steyl. Daarna

bespreken twee filmmaaksters, Gabrielle Dorren en Carine van Vugt, enkele voorbeelden van recente filmprojecten over werk en geschiedenis van de laatst overgebleven religieuzen in Nederland. Marga Arendsen – theologe en directeur van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven – gaat tenslotte nog in op de inventarisatie en ontsluiting van het in Nederlandse kloosterarchieven bewaarde filmmateriaal. Dat brede spectrum van invalshoeken en door de auteurs ingezette expertises heeft voor- en nadelen. Aan de ene kant maakt het de lectuur van de bundel afwisselend en verrassend, waarbij de lezer zich goed bewust wordt van de vele facetten van de overkoepelende problematiek. Aan de andere kant zet het de inhoudelijke consistentie en nauwkeurigheid van het geheel soms wel enigszins onder druk, bijvoorbeeld als eerst in de bijdragen van Vints en Hogenkamp te lezen is dat de vaste bioscoop opkwam in de jaren tien (11 en 41), terwijl verderop in het artikel van Willemsen abusievelijk wordt gesuggereerd dat dit pas in de jaren dertig gebeurde (76). Een strakkere eindredactie had dit kunnen verhelpen, net als wat andere schoonheidsfoutjes, zoals het al geconstateerde feit dat de titel van de bundel niet geheel de inhoud dekt en het ontbreken van Marga Arendsen in het overzicht van auteurs aan het eind van de bundel.

Dit gezegd hebbende blijft overeind dat deze bundel een welkome aanvulling biedt op de bestaande wetenschappelijke literatuur over de katholieke omgang met film. Niet alleen omdat de specifieke niche van de klooster- en missiefilm er aandacht in krijgt, maar ook omdat de hier bijeengebrachte bijdragen herhaaldelijk interessante thema's en vragen voor vervolgonderzoek oproepen. Het artikel van Bert Hogenkamp maakt bijvoorbeeld nieuwsgierig naar het katholieke filmvertoningscircuit, dat decennialang bestond naast het reguliere bioscoopbedrijf, maar nog nauwelijks is onderzocht door filmhistorici. En als Marie-Antoinette Willemsen uit de doeken doet hoe twee Nederlandse religieuzen eind jaren twintig in de Verenigde Staten een filmvakopleiding volgden om daarna in Indië een aantal speelfilms over missieproblemen te gaan produceren, smeekt dat om een gedetailleerde, formele analyse van deze deels bewaard gebleven films vanuit de vraag of de klassieke stijlconventies van Hollywood erin te herkennen zijn. Eén van die films – *Ria Rago, de heldin van 't Ndonga-dal* uit 1930 – staat op de bijgeleverde dvd's, dus wie zich geroepen voelt, kan meteen aan de slag!

André van der Velden, Universiteit Utrecht

John Halsey Wood jr., ***Going Dutch in the Modern Age: Abraham Kuyper's Struggle for a Free Church in the Nineteenth-Century Netherlands*** (Oxford: Oxford University Press, 2013, 235 pp., ISBN 978 0 19 992038 9).

Deze dissertatie is een teken van de nog steeds groeiende belangstelling in de Verenigde Staten voor het leven en werk van Abraham Kuyper. Veel van Kuypers werk is daar in vertaling beschikbaar en recentelijk is ook James Bratts lang verwachte grote biografie *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat* (Grand Rapids, MI 2013) verschenen. Men ziet Kuyper niet alleen als een figuur van historisch belang, maar ook als een leidsman voor het heden, die de publieke rol van religie overtuigend op de kaart heeft gezet. Zijn gedachtegoed moet dan functioneren als 'a charter for North American evangelicals engaged in today's cultural battles' (John Bolt). Het boek van Wood is echter met name een historische studie naar Kuypers kerkopvatting. Opvallend is dan wel dat de blurbs op de cover van de hand van min of meer vooraanstaande gereformeerde zegslieden juist op het hedendaagse belang van het boek wijzen. Hoe dan ook – Wood heeft zich intensief met het oeuvre van Kuyper beziggehouden en betreft ook de Nederlandstalige literatuur in zijn onderzoek. Dat laatste gebeurt niet altijd foutloos, maar op zich bewijst Woods boek dat het Amerikaanse onderzoek naar Kuyper de kinderschoenen ontgroeid is.

Wood geeft een gedetailleerd overzicht van de ontwikkeling van Kuypers denken over de kerk. Meer specifiek wordt de vraag gesteld hoe hij de gereformeerde ecclesiologie moderniseerde. 'Moderniseren' is niet een term die Wood graag zou gebruiken, omdat in gereformeerde kring ook vaak het calvinistische en bijbelse fundament van Kuypers denken beklemtoond wordt. Wood specificiert zijn vraagstelling als volgt: '[T]he question is how Kuyper brought Reformed ecclesiology into rapport with principles and realities of the modern world, such as the differentiation of society, religious pluralism, democratic tendencies, the new nation state, and the antimetaphysical strains of modern science' (35). Voor Kuyper was het kerkbegrip inderdaad van cruciaal belang en hij heeft zijn opvattingen in de loop van de tijd sterk bijgesteld. Zo heeft het even geduurd voordat Kuyper de pluralisering van samenleving en godsdienst zou aanvaarden. Lange tijd heeft hij een gereformeerde natie voor ogen gehad. Bekend en invloedrijk is echter vooral zijn rechtvaardiging van een

wereldbeschouwelijk pluralisme, niet alleen op kerkelijk, maar ook op een breed maatschappelijk terrein.

Het is Woods uitdrukkelijke bedoeling niet alleen Kuypers denken over de kerk te bespreken, maar ook wat hij ermee deed. Onder verwijzing naar Quentin Skinner stelt hij dat uitspraken in hun specifieke maatschappelijke context begrepen moeten worden. Dat geldt zeker voor een vooraanstaande kerkpoliticus als Kuyper. Tot op zekere hoogte maakt Wood deze pretentie wel waar, maar zijn boek blijft toch sterk een geschiedenis van opvattingen en ideeën. De nadruk ligt op de ecclesiologie als deel van de systematische theologie. Al ziet Wood wel in dat Kuypers denken uiterst bewegelijk is, dat de consistentie ervan betwist kan worden, en dat voor elke uitspraak wel weer een andere gevonden kan worden, toch probeert hij systeem in dit alles te ontwaren en alle aspecten recht te doen. Zo is het onderscheid dat Kuyper maakt tussen kerk als instituut en kerk als organisme, waarmee de invloed van de kerk of in ieder geval het (neo)calvinistische gedachtegoed op de bredere maatschappelijke ontwikkelingen wordt bedoeld, niet altijd even duidelijk. Op een gegeven moment introduceert Kuyper de gemengde categorie van de *zichtbare* organische kerk. Een begrip als ‘organisch’ wordt door Wood niet verder gecontextualiseerd. Hij is eerder een trouw interpreet van de soms ingewikkelde en niet altijd gemakkelijk te volgen gedachtenkluwen van de grote meester, die alles met alles wist te verbinden.

Verhelderend is Woods aanpak om vanuit de sociologische indeling van verschillende religieuze typen van organisatie, zoals kerk, sekte, denominatie en ‘vrije kerk’ (*free church*), Kuypers kerkopvatting te bespreken. Het is duidelijk dat Kuyper een voluntaristische vorm van organisatie voorstond (*Verein* tegenover de kerkelijke *Heilsanstalt* – in de termen van Ernst Troeltsch), terwijl hij tegelijkertijd hechtte aan kenmerkende en onderscheidende binnenkerkelijke structuren en praktijken. Zo is een heel hoofdstuk gewijd aan zijn opvatting van de doop. Principiële elementen in Kuypers concept van een ‘vrije kerk’, zoals de aanvaarding van de scheiding tussen kerk en staat, gewetensvrijheid en tolerantie, en de autonomie van de plaatselijke kerkelijke gemeente, komen gestructureerd aan bod.

In het laatste hoofdstuk van het boek ‘Private Church and Public Theology’ stelt de auteur dat Kuyper de geïnstitutionaliseerde kerk in wezen als een privé-instelling zou zien. Dan rijst als vanzelf de vraag hoe zijn publieke theologie daarmee verenigd kan worden. Uiteindelijk komt dit Kuyper op het verwijt te staan dat hij de positie van de kerk marginaliseert, terwijl de prediking van de christelijke boodschap aldus Wood toch een bij uitstek publieke taak is. Een naar mijn smaak weinig historische uitsmijter van een voor het overige gedegen studie naar Kuypers opvatting van de kerk. Ook perkt Wood Kuypers begrip van de organische kerk in tot de ‘myriad parachurch Christian organizations’, die voor een belangrijk deel het succes uitmaakten van de gereformeerde zuil – een opvatting die zeer omstreden is. Woods focus op de ecclesiologie – hoe belangrijk en centraal ook – is misschien toch iets te eng om de volheid van Kuypers ambities in het vizier te krijgen. De beroemdste uitspraak van Kuyper is niet voor niets:

‘Geen duimbreed is er op heel ’t erf van ons menscheijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: “Mijn”’ (A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1880) 35).

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen

Wilfried Wouters, ***Van tekenklas tot kunstacademie. De Sint-Lucasscholen in België, 1866-1966*** (Heule: UGA, 2013, 404 pp., ISBN 9789089772893).

In 2013 verscheen bij uitgeverij UGA de doctoraatsverhandeling waarmee Wilfried Wouters twee jaar voordien tot doctor in de geschiedenis (KUL) was gepromoveerd. Het uitgegeven proefschrift werd echter geen klassieke monografie, maar een omvangrijke en gedetailleerde studie in drie thematische delen over de eerste eeuw van de Sint-Lucasscholen. Officieel begint Wouters bij het ontstaan van de eerste, Gentse school in 1866 en eindigt hij eind jaren zestig van de twintigste eeuw op het moment dat het bestuur van Sint-Lucas stilaan in lekenhanden terecht komt, maar de facto ligt de focus vooral op de periode 1914-1970. De periode voor de Eerste Wereldoorlog komt enkel daar aan bod waar ze een aanvulling biedt aan *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914* dat in 1988 verscheen en waar hij overigens zelf al aan had meegewerkt. De belangstelling voor de Sint-Lucasscholen als christelijke tegenhangers van kunstacademies van de overheid is niet nieuw. Naast het reeds vermelde compilatiewerk uit 1988, werd er zowel in specifieke studies naar lokale Sint-Lucasscholen (D. Van de Perre, M. Procès) als in algemene publicaties over het Belgische architectuuronderwijs (L. Meganck, A. Van Loo) al meermaals aandacht besteed aan deze christelijke kunstinstellingen (zie L. Meganck, *Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939)* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift UGent 2002); D. Van de Perre, *Op de grens van twee werelden* (Gent 2003); A. Van Loo (ed.), *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003); M. Procès, *1904-2004: 100 ans d'histoire(s) de l'institut Saint-Luc à Saint-Gilles* (Sint-Gillis 2004)). Toch lijkt het geen twijfel dat Wouters een belangrijke en vernieuwende bijdrage levert aan onze kennis over de Sint-Lucasscholen. De originaliteit van zijn studie schuilt voornamelijk in zijn erg ambitieuze aanpak om niet één instelling of één periode te bestuderen, maar de honderdjarige geschiedenis van alle Sint-Lucasscholen. Hoewel er niet echt sprake is van een duidelijke centrale vraagstelling, tracht Wouters in essentie een verklaring te vinden voor de schijnbare tegenstelling tussen het materiële succes en de groei van Sint-Lucas enerzijds en de zwakke artistieke productie van haar leerlingen anderzijds. Dat doet hij zoals gezegd op een driedelige manier.

In het eerste deel van zijn werk focust hij exclusief op het leven van de broeders die het bestuur van de scholen in handen hadden. Hoewel er tot op heden nog niet veel

aandacht aan dit aspect werd besteed, wordt al gauw duidelijk dat men de essentie van het Sint-Lucasonderwijs maar alleen kan begrijpen indien men ook inzicht heeft in de organisatie en de werking van het broederleven. De broeders beheerden namelijk gedurende honderd jaar autonoom deze instituten, en duldden op dat vlak nauwelijks inspraak van buitenaf. Wouters toont in dit onderdeel op basis van een erg gedetailleerde beschrijving van zowat alle aspecten van het broederleven aan dat de Sint-Lucasscholen in de eerste plaats bekeken moeten worden als christelijke scholen die een onderdeel vormden van de Congregatie van de Broeders van de Christelijke Scholen, en pas in de tweede plaats als kunst(ambachtelijke) scholen. Die vaststelling is cruciaal om zowel hun succes op materieel vlak als hun gebrek aan succes op artistiek vlak te begrijpen.

Het tweede deel wordt gewijd aan de scholen zelf, en beschrijft de krachtlijnen en belangrijkste evenementen uit de honderdjarige geschiedenis van elk van de instellingen afzonderlijk. Dit onderdeel is bijgevolg erg descriptief van aard, en hoewel de onderlinge verscheidenheid van de scholen en de daaraan verbonden docenten hier goed uit de verf komt, draagt dit deel wellicht het minst bij tot de centrale thematiek van het werk.

In het derde deel wordt ten slotte aandacht besteed aan het onderwijs zelf, of althans de manier waarop de broeders dat onderwijs percipieerden. Aan de hand van talloze verslagen, artikels, brieven en zelfs een select aantal interviews schetst Wouters hier een beeld van de evolutie van de onderwijsdoctrines binnen het Sint-Lucasonderwijs. Veel aandacht gaat daarbij uit naar de fundamentele tegenstelling tussen conservatieve en progressieve broeders, en hoe beide voortdurend met elkaar in conflict lagen over thema's als modeltekenen, gemengd onderwijs en de bevoorrechte positie van de neogotiek in de architectuur.

Een rode draad door de hele studie heen is in ieder geval de gedetailleerdheid waarmee de auteur alle aspecten van het Sint-Lucasonderwijs beschrijft. Wouters spreekt over elk onderdeel met een grote kennis van zake, wellicht naast zijn uitvoerig bronnenonderzoek mede ingegeven door zijn carrière als (gewezen) docent aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas in Gent en Brussel. Ook door het feit dat hij zichzelf in 1985 een tijd lang heeft onderworpen aan het dagelijkse kloosterleven van de broeders, is hij in staat ons een uniek inzicht te geven in het functioneren van deze doorgaans erg gesloten wereld.

Tegelijk schuilt precies in die uitgebreide kennis van zake de 'achilleshiel' van dit werk. Op sommige momenten laat de auteur er zich immers net wat teveel toe verleiden om uit te wijden. Die neiging naar exhaustiviteit wekt in bepaalde gevallen – in het bijzonder in deel II en III – het gevoel van herhaling op, omdat bijvoorbeeld dezelfde globale evolutie instelling per instelling besproken wordt. Dat gevoel wordt nog versterkt door het gebruik van talloze (Franstalige) citaten uit de verslagen, die doorgaans echter niets toevoegen omdat de auteur die opmerking al (in het Nederlands) in zijn eigen tekst verwerkt heeft. In dat geval leest de lezer in feite twee keer hetzelfde, zij het in een andere taal. Door de overvloed aan informatie doet het geheel bovendien wat

encyclopedisch aan, en dat staat de vlotte behandeling van het centrale thema wat in de weg.

De enorme reikwijdte van het onderzoek – zowel thematisch als chronologisch – heeft wellicht ook in de hand gewerkt dat er een aantal kleine onnauwkeurigheden in het werk geslopen zijn, in het bijzonder met betrekking tot de ‘politieke vrienden’ van Sint-Lucas. Henri Carton de Wiart behoorde bijvoorbeeld enkel voor de Eerste Wereldoorlog tot de zogenaamde ‘christendemocraten’, en was als eerder conservatieve katholiek van 1920 tot 1921, niet van 1926 tot 1931 premier (97). Jules Poncelet was dan weer nooit minister, maar kreeg als Kamervoorzitter wel de eretitel van Minister van Staat (174). In bepaalde gevallen wordt er ook gebruik gemaakt van Wikipedia (173, 175) als bronvermelding, terwijl er telkens andere vakliteratuur voorhanden is.

Deze ‘tekortkomingen’ wegen echter absoluut niet op tegen de grote verdiensten van dit werk. Het mag als een krachttoer beschouwd worden dat Wouters er ondanks een overvloed aan informatie in geslaagd is het overzicht te bewaren. Bovendien weet hij in een duidelijk geformuleerd besluit de geleidelijke evolutie van het Sint-Lucasonderwijs inzichtelijk weer te geven. Zijn studie bevat overigens niet alleen een schat aan informatie voor eenieder die zich bezig houdt met het Sint-Lucas- of ruimer het architectuuronderwijs in België, het levert ook een wezenlijke bijdrage aan ons inzicht over katholieke zuilvorming en politiek dienstbetoon in de eerste helft van de twintigste eeuw. Alles in beschouwing genomen, kan men dus gerust stellen dat – in zoverre een historische studie ooit definitief kan zijn – dit werk over het Sint-Lucasonderwijs als definitief beschouwd mag worden.

N. Matheve, KU Leuven

Louis Zweers, ***De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949*** (Dissertatie Erasmus Universiteit 2013; Zutphen: Walburg Pers, 2013, 400 pp., ISBN 978 90 5730 939 7).

De dekolonisatie van Nederlands-Indië en haar nasleep vormt, bijna zeventig jaar na dato, een thema dat op veel belangstelling mag rekenen vanuit zowel de academie als de samenleving. In eerdere perioden stonden onder meer de Indische pensioenen, schadevergoeding voor geïnterneerden en de repatriëring en opvang in Nederland van honderdduizenden inwoners van de kolonie centraal. De laatste jaren staat de dekoloniatieoorlog zelf weer in de belangstelling. De gebeurtenissen in Rawagedeh en op Zuid-Celebes gaven nabestaanden reden tot het aanspannen van rechtszaken tegen de Nederlandse staat. Daarnaast dook er in de voorbije jaren een aantal maal beeldmateriaal op waaruit zonneklaar blijkt dat militairen van het Koninkrijk der Nederlanden het soms niet zo nauw namen met het humanitair oorlogsrecht, wat de vraag oproep of we wel kunnen spreken van excessen. Waren dergelijke schendingen niet aan de orde van de dag? De directeuren van drie gerenommeerde instituten deden in 2012 een oproep aan de regering opdracht te geven tot een diepgravend onderzoek naar de dekoloniatieoorlog. De regering wees dat verzoek van de hand met het argument dat Indonesië daar niets voor zou voelen.

De studie waarop Louis Zweers, die eerder onder meer met NIOD-onderzoekers René Kok en Erik Somers het fotoboek *Koloniale Oorlog 1945-1949* uitgaf, in november 2013 promoveerde aan de EUR laat zien dat er nog een reden kan zijn waarom de regering er niet aan wil. Zweers analyseert in zijn proefschrift het civiele en militaire voorlichtingsbeleid ten aanzien van de twee grootschalige militaire acties in 1947 en 1948/1949 en de guerrillaoorlog van 1949. Hij concludeert dat de toenmalige civiele en militaire Nederlands(-Indisch)e autoriteiten hun uiterste best deden om de inzet van zo'n honderdveertigduizend dienstplichtigen van de Koninklijke Landmacht en veertigduizend KNIL-militairen nationaal en internationaal te presenteren als onderdeel van een wederopbouwmissie. De inzet was dan ook niet gericht tegen de bevolking van Indonesië, maar tegen Soekarno, de *Republik Indonesia*, ongeregelde bendes, terroristen en communisten.

Voorlichtingsorganen van het gouvernement en van de krijgsmacht streefden naar een zo groot mogelijke greep op de berichtgeving, en spiegelde de bevolking in Nederland voor dat de inzet in de archipel alom toegejuicht werd. Daarbij maakten ze gebruik van *embedded* journalisten, georkestreerde rondreizen en indien nodig censuur en intimidatie. Wat er werkelijk aan de hand was, en dat Nederland zich voor een onmogelijke opgave geplaatst had, werd het thuisfront onthouden. Zelfs kranten die zich tegen de oorlog keerden, waren voor hun beeldmateriaal en informatie grotendeels afhankelijk van de voorlichtingsdiensten. Zweers illustreert zijn verhaal met tal van voorbeelden. Daarbij vergelijkt hij overgebleven fotomateriaal met wat er bekend is omtrent bepaalde gevechten of gebeurtenissen.

Het boek is gebaseerd op archiefonderzoek en op analyse van beeldmateriaal dat de auteur voor een aanzienlijk deel zelf heeft achterhaald en geïdentificeerd. Ook maakt Zweers gebruik van interviews die hij de afgelopen decennia heeft gehouden met betrokken journalisten en voorlichters, en van secundaire literatuur. Dat levert een soms ontluisterend beeld op van de wijze waarop de beeldvorming in Nederland en daarbuiten gemanipuleerd werd. De conclusie dat de Nederlandse bevolking ‘niet goed’ geïnformeerd werd en dat er sprake was van ‘een weinig transparante informatievoorziening en ongenueanceerde beeldvorming over de strijd in Nederlands-Indië’ overtuigt dan ook zonder meer.

De conclusie mag overtuigen, de vorm waarin Zweers zijn bevindingen presenteert, laat te wensen over. Hij is een meester in de *petite histoire* – de vele biografische schetsen van de journalisten wier werk hij bespreekt. Aangrijpend is het relaas van de ramp met de *Franeker* in juli 1949. Een groep Amerikaanse journalisten die was ingehuurd om het Amerikaanse publiek te winnen voor het Nederlandse standpunt, kwam om toen hun vliegtuig nabij de luchthaven van Bombay in slecht weer tegen een heuveltop vloog. Deze episode is echter de enige die het betoog niet breekt. Zweers springt in de rest van het boek van het voorlichtingsbeleid naar afzonderlijke – overigens doorgaans fraaie en goed gekozen – foto's en van daar naar de gebeurtenissen waarvan deze een weerslag zijn en dan weer naar de journalisten die erover schreven. Het staat allemaal dwars door elkaar. Het is daardoor niet altijd duidelijk waar zijn focus ligt: wil hij de biografie van de journalisten in een groter kader plaatsen? Wil hij duidelijk maken dat ze weet hadden van oorlogsmisdrijven? Wil hij de mechanismen blootleggen achter de berichtgeving in Nederland over de dekolonisatieoorlog? Of wil hij het verloop van de dekolonisatieoorlog vertellen? Het is van allemaal een beetje. Dat had ook wel gekund in één studie, maar deze structuur voldoet niet. De opmaak die de redacteurs bij de Walburg Pers hebben gekozen, biedt de lezer daarbij ook geen houvast: onderdelen die inhoudelijk bij elkaar horen, zoals de biografieën van journalisten, worden door tussenkopjes van elkaar gescheiden. Die kopjes zijn in dezelfde puntgrootte als die van de paragrafen die op het grotere plaatje betrekkingen hebben. Daarnaast is de tekst niet uitgevuld en zijn lange citaten niet als apart tekstblok gezet. Ook zijn de alinea's soms wel erg kort.

Ik mis ook een steviger aangezette inkadering. Waarom werd controle op de pers zo belangrijk geacht? Leerden de Nederlanders van Duitse, Japanse of geallieerde voorbeelden? In dat verband had ook een uitweiding over de band tussen krijgsmacht en samenleving niet misstaan. Een aanzienlijk deel van de militairen stelde immers het linkse volksdeel en zijn pers verantwoordelijk voor de nederlagen van 1940 en 1942. Wat is er dan logischer dan te proberen de berichtgeving over de verrichtingen van de krijgsmacht zo te sturen, dat ze bijdroeg aan het vergroten van draagvlak voor defensie-inspanningen en -uitgaven? De focus ligt ook sterk op de Indische kant van het verhaal, zodat spanningen met de collega-voorlichters in Den Haag of de rol van de Nederlandse regering niet naar voren komen.

Daar staat dan weer tegenover dat Zweers ook een aantal pagina's wijdt aan de Indonesische media in de oorlog. Die smaken naar meer. Wel dringt zich de vraag op of een foto van Soekarno met honderden juichende Indonesiërs de stemming onder de bevolking van de archipel beter weergeeft dan foto's van Nederlandse makelij. Het zal, door het ontbreken van (toegang tot) bronnen lastig zijn dit op dezelfde manier in kaart te brengen als Zweers dat doet voor foto's van Nederlandse zijde.

Al met al is *De gecensureerde oorlog* een informatief boek over een belangwekkend onderwerp, dat duidelijk maakt hoezeer de berichtgeving over de oorlog aan banden werd gelegd. Hoewel Zweers het zelf niet zo stelt, denk ik dat dit mede verklaart waarom de dekolonisatieoorlog nog steeds een open zenuw is. Er bestond immers een enorm verschil tussen de realiteit op de grond en de indruk die de bevolking en de dienstplichtigen die naar Indonesië werden gestuurd, uit de voorlichting hadden gekregen. Het is goed dat de controle op de berichtgeving over de dekolonisatieoorlog nu in kaart is gebracht. De complexe relatie tussen journalistiek en krijgsmacht is een ondergeschoven kindje, en niet alleen voor wat betreft de dekolonisatieoorlog. De fraaie biografische schetsen ten spijt, is *De gecensureerde oorlog* vanwege de gesignaleerde tekortkomingen in de structuur echter niet het definitieve boek over dit onderwerp.

Floribert Baudet, Nederlandse Defensieacademie